NEPALESE CULTURE

VOL. 4 1984 No. 4

CamScanner

Nepalese Culture

Vol. IV 1984

Chief Editor

Prof. Ram Niwas Pandey

Editorial Board

Mukunda R. Aryal
Puskar P. Rajbhandari
Dr. Dinesh C. Regmi

Managing Editor

Prem K. Khatry

Published by :

Nepalese History, Culture and Archaeology Instruction Committee
Tribhuvan University, Kirtipur
Kathmandu, Nepal.

CamScanner

Published by :

Nepalese History, Culture and Archaeology Instruction Committee
Tribhuvau University, Kirtipur
Kathmandu, Nepal.

Price : Rs. 10

Printed at :

Lusha Press
Baneswor
Kha. 1-373 Kathmandu-1

CamScanner

Editorial Note

The editorial board is proud to bring the IVth issue of Nepalese Culture out. In this issue, we have been able to draw the attention of and include quite a few members of the Culture family working at different Campuses of the University. Because the journal is rightly proved to be a good teaching / study material, in this issue, we have slightly deviated from our earlier stand on the language, hence more Nepali articles compared to English.

Too, this time we also decided to make the journal look somehow anthropological by including two ethnographic articles with a view to introduce, although briefly, some of the backward tribes of the terai of Nepal. In future we would welcome more of these especially dealing with cultural aspects of some other tribes.

We thank all the contributors for their cooperation in our attempt to make the journal a regular feature of the dept. of NeHCA.

The managing editor assumes responsibility for any errors, technical and otherwise except the ideas and theories expressed by the writers in the articles.

We wish you all a happy Dasain and a colorful Tihar.

CS CamScanner

Volume-IV, 1984

Contents

1.	The Eco-Cultural Values of the Last Part of the Malla period	*Aiswarya Lal Pradhanang*	1
2.	Children in Culture : A case study of Bungmati	*Prem K. Khatry*	8
3.	दराई जाति : एक संक्षिप्त परिचय	*काशीकान्त मैनाली*	17
4.	प्राचीन नेपालको नाप–तौल व्यवस्था : एक अध्ययन	*रमेश दुङ्गेल*	25
5.	नेपालमा सूर्यपूजाको परम्परा	*डिल्लीराज शर्मा*	33
6.	नेपाली धातुकलाको ऐतिहासिक परम्परा	*विष्णु कार्की*	38
7.	झापा, मोरंग र सुन्सरी जिल्लाका अति पिछडिएका···	*किरणदत्त उपाध्याय*	45
8.	विष्णुमतीको इन्द्रायणी मन्दिर : एक परिचय	*पुरुष नकर्मी*	52
9.	Three Medival Inscription from Kathmandu.	*Sukra Sagar Shrestha*	57

CamScanner

Nepalese Culture
Vol. IV 1984 (2041)

The Eco-Cultural Values of the Last Part of the Malla Period

Aiswarya Lal Pradhanang*

1. Clusster Concept :

While peeping into the last part of Nepal's Malla period, the then history reveals many things including the Malla monarchs' trend to develop a kind of self-reliance. Their approach to self-reliance was precariously a modest one. Their modest approach was a composite whole, an integrated one, as if all were under a strategic fortress and that all under a royal umbrella.

As if they suffered from adequate;space, so there was, call it a cluster of all, or a composite whole-of the dancing platform to the exquisitely beautiful place/palace for their deities. Not that the country was in a seismic zone, but that their throne was ever shaky, so they kept all things within fourlong's distance. The cluster concept avails royal opportunity for supervision, guidance, control and dedication to deities too. The possible hurdle arising out of insecurity mileage distance, internal palace intrigues, would have been waived with least time lag.

The bathroom (in all three principalities), the throne (in the Kumari Chowk of Bhaktapur), the administrative citadels (as in the case of Kathmandu), the parlour to meet diplomats (as in the case of Bhaktapur's Mul Chowk), the place for penance (at Patan), the place for last rites of the king (as in the case of Kathmandu), are all knit together.

There is one quadrangle at Bhaktapur's Taleju (the esteemed deity, the Rajya Shree symbolized in the Khadga to gain prowess, who occupies the

* Prof. and Chairman, Economics Faculty, Kirtipur Campus, T. U.

CamScanner

holy and respected place, up above the ground floor to guard king and kingdom against the evil design or the belligerents), the Bhairab Chowk[1], a small quadrangle named after Bhairab Nath, the perverted Mahadeva (God of all gods). The Bhairab Chowk possesses small but fine water source in the corner. The carpentery works in all four sides, verandah, all as a symbol of sacrifice of the royal prisoner. Similarly, there are very beautiful female images in the east. There is also a small hole covered by a round but movable stone lid, which, when removed, would give an ever wet place symbolising font of water brought from Varanashi. The Malla king would daily go to Varanashi for morning bath through the wet place.

All socio-economic (including politico-religious) activities would continue but within the four walls erected under, say, town planning. Just as the royal palace (Layeku) would develop kitchen gardens, horticultural centres and garden to grow the choicest flowers with ponds for lotus and other water creatures, the kingdom would have all the market place, the shrines, the productions centre of food, vegetables and cloth, over and above numerous other home industries of the fibre shoes, pottery works, wood carvings, and smithies. Every house was an industry. The socio-relgious rites too would continue in splendid colour, almost every week, if not every day, within the periphery of the palace premises. The people of the medieval days were fond of humour, as best depicted in eye-brow raising arts and architecture with erotic/struts (Tundals) of the holy temples. There was what is called the worship of truth, beauty and goodness in the pattern of Greek civilization. Their sense of beauty is a joy, for ever, for us. If the Chinese have left acounts on the Lichhavi architecture (Kailashkuta and the Bhadradhivas), we still have few material remnants of the medieval Mallas. The past investment is now a show piece.

Their sufficiency, except in the war strategy, was alarmingly superb. The cotton, the subjects grew and people of their periphery grew, would best serve raw material for the booming handloom industry for the Kathmanduites.

---

1. Bhairab Nath's upper portion is in Nepal (Bhaktapur) and the lower part is in Varanashi (the confluence of the Varun and Ashi). Bhairab Nath, while witnessing the Bisket Yatra of Bhaktapur, had to lose his head in the hands of the Tantric of Nepal.

CamScanner

The whole Kingdom would avail religious fervour, sense of beauty, a fortress, demarcating high and untouchable classes, friends and foes.

2. The Economy :

The last part of the Malla period was a period of political vendetta among the monarchical stocks of the same ancestor. Yaksha malla was a farsighted king. He wanted to see how his sons would manage themselves. So he gave them opportunity to take care of different prticipalities of valley, Kantipur, Bhaktapur and Patan in a way to train them in administration. But decades later the valley was divided into three Kingdoms out of the one house of Yaksha Malla. This led to "beggar my neighbour" policy, politically, even if this competition did have some positive impact on the cultural and architectural development.

If the last part of the Malla period had not faced political instability, the then Nepal would have grown stronger from an angle of economic prosperity, too; but the case was otherwise. Economic stagnancy, however, was not to the tune of political disturbance. In many edible and non-edible articles of daily use, they could develop a kind of selfreliance. They developed their own tools and implements to use for farming, for painting, for carving, for smithy works, and for ornamentation. The preservation of seeds, the formation of manure, the threshing, the storage, were such that even in modern days, under the banner of development, we cannot challenge them. We don't know whether they did have work division based on casteism on the basis of various works, the then people performed. Right from drum beaters, garbage lifters, meat sellers, warriors, carvers, weavers, planters, oil seed crushers, the flower dealers, farm workers, earthen and metal makers to the worshippers of the celestial deities all had had (still hold) the different caste names. They did have a composite society, a society very much knit together. A religious site or the rite which they observed during post-cremation would necessitate the collaboration of all those beginning from the last layers of the society (the garbage lifters, the drum beaters etc) to the topmost, the Brahmins. In time of Tarpan shradha, the offerings (Pinda) would be offered from the choicest but demised domestic servant to the demised monarch. In that way, all would be kept in high esteem. The Malla culture, therefore, may be regarded as the conglomeration of many (economy, politics, religion), as an inseperable whole.

CamScanner

Different constituents of the then Nepalese economy are not different with those of the present. And they are : Agriculture and its allieds subjects (land, watermanagements with weights and measures), industries (specially the host of home industries including crafts), trade (entrepot and international), money (coins and coinages). Let us have a quick look on some of these aspects.

Agriculture,

The farmers of the Malla period seemed to have very much agreed with culture of the soil; so their response to the structure of the soil would bear fruits, because of manuring (mostly by compost), seedling, transplantation, betterbeds, temporary fencing, water managements through the royal canals (Rajkulo), and the most important factor was the strict supervision of the standing crops, repairs of the canals. The hardships because of sun and showers. were confronted with least murmurs. They did not encroach upon silvicutural areas to have a natural balance between man and species (animate and inanimate creature). The river beds of the Vishnumati, Bagmati, Manohara were under intensive farming. Soil was made cultivable by manure, water. etc. Productivity was high. Water supply was regulative; its violation was punishable. Reipar of canals was compulsory. Supervision was a necessity.

Rice, onion, soyabeen, vegetable, citrus fruits, were plenty, even if the then Nepal, as applied to Kathmandu Valley, now, has faced frequent insufficiencies unless the periphery would supplement the edibles. During the reign of last Malla monarchs, the essential supplies- because of economic blockade as a strategy to create troubles imposed on Nepal- had become acute; even the trade routes were affected adversely. The Nepalese traders aspired for desperate bid for political rapproachment or reconciliation between the Malla and the Gorkha Kings. In some publications, so much has been written that the Nepalese national traders became anti-nationals so as to pave way for complete take-over of Nepal by the Gorkha King, as to have unstinted, free, trade routes with Tibet. Trade gaps and food scarcity were found to be in existence in the late Malla Nepal.

Animal husbandry was not in its buoyancy.

The state of land management may be cited by (1) division of land among different classes, viz, the government, the tillers, the landlords. There

CamScanner

was the Guthi land, the land dedicated to relgious or philanthropic causes; (2) the land had boundary explicitly made clear in the record section; (3) the receipt (termed as 'Lesya') was issued. Feudal order was supreme.

As Suki, Dama, Mohar (more of silver) prevailed in the Nepalese monetary world, so were 'Phachhi', Kuchhi, Tyochhi, Manika (eight manas, two manas, four manas, one mana) in weights of the edible grain/liquid substances. The Ropani, Kalchhi, Baapi were units of measuring area of the land.

Revenue :

The King was the country, country meant the king, as it was a saying at one time- "Bhimsen was Nepal and Nepal was Bhimsen (Thapa)". So the state expenditure was in hundreods, least in thousands, or in lakhs. The national exchequer did not need more money due to least state welfare measures and smallness in size of the kingdom. The then fabulous development of arts, architecture, the performance of the drama, amply show the then economic prosperity and love for fine arts. We clip our lips, raise our brows, forget, for the moment, our feet on earth when we keep ourselves in a pensive mood towards the lattice, towards the verandahs, towards the struts and towards the pillars, towards the entrance of the Royal palaces.

The important sources of the then Nepal's revenue were land, customs, excise/reclaimation (of the fallow land) and resettlement. Last, but not the least, was mint for oneself and for the Tibetan region. It would be redundant if we say that the Nepalese money market, because of its confluence of different trading nationalities, reminds us of London Money Market. The money minted by the Mallas was in free circulation in Tibet. Tibet sent sliver, gold, for Nepal's **mohars**.

Industries :

Second to food is the cloth requiring 'high mass consumption'. And this cloth of course, if coarse, was made in Nepal. For this, every home was with handloom, cotton was grown in and adjacent parts of Nepal and served steady market of Nepal. The cloth oven and spun, got market within and adja-

cent parts of Nepal. Every daughter in time of her marriage was to be given weaving and spinning. appliances to weave so that she could spin for herself and for her husband and kids, though there was snag because of the Banarasi Sari, Muslim Dhaka was also in use among people of well-to-do classes.

The embroidery like wood and metal carving was in fabulous condition. There was what is called a town planning, a plan to make city very beautiful decorating, installing picturesque buildings, temples, water taps, inns in the most artistic way. Sankhu, Thankot, Bhaktapur, Kathmandu, Patan were home of cottage industries of various kinds. Simplicity in behavior, in outfit, in food habit was maintained but cultural thinking in terms of religion, construction was sublime and superb.

The cane crushing, the rice milling, oil crushing, the pottery, were there to meet daily necessities. People of high class did have their own wells, rice milling (Dhiki), weaving, kitchengardens etc.

Handicraft works such as the curio-makers were in plenty. So specially the Tibetans could be provided with metallic utensils, statues, bells, thankas termed as Biswachakra – the globe under one with all creatures, animate and inanimate.

Trade :

Trade was an aid to the then Nepalese economy. Its buoyoncy at Kathmandu because of Nepal's service as entrepot between India and Tibet, awefully active at the northern borders, paved way for special trade depots at Lhasa for different nationalities of the divided Nepal. All currencies of the divided Nepal, more so of Bhaktapur, were in circulation in Tibet. Kaji Bhim Malla led Nepal's trade at climax, though Bhim Malla died an unnatural death on way to his own palace office.

The Gorkha traders had selling depots at patan as the Nepalese craftsmen and traders did get welcome in Gorkha. There were warehouses of the Nepalese traders at Birgunj and Patna (India). The Battiskothi Mahajans were no less famous than the Lombards of England.

The paper, hides, cloth, timber, metallic wares, the thankas, cereals Indian spices and mohars were items of Nepal's exports to Tibet in return for Tibet's wool, musk, yak-tail, gold, silver and herbs.

There was demand for the Nepalese goods; the Nepalese expert services (e. g. Arniko with his troups) too were in demand; there was exchange of the Buddhist scholars. Nepalese had to run religious schools both at home and in Tibet. The religious intercourse between Nepal and Tibet was the silver ray which shone brightly over the dark cloud hovering above the Malla sky toward the last days of the Malla monarchs.

Political instability at home did not have much disturbed commercial stability abroad.

An epilogue :

If there were no family troubles of Ranajit Malla, no courtiers' intrigues and cliques against Jaya Prakash Malla, no terrorised tortures from the six Pradhans at Patan, the eco-cultural beauties would have definitely added more peacock feathers on the Malla crowns.

References

BAJRACHARYA, D. B. and T. B. SHRESTHA 2031 — **Dolakhako Aitihasik Ruparekha.** T. U., Kathmandu : INAS. (In Nepali)

JHA, H. N. 1970 — **The Lichchhavis.** Varanasi : Chowkhamba Prakashan.

KHATRY, P. K. 2036 — **Nepali Samaj ra Samskriti.** T. U. Kathmandu : C. D. C. (In Nepali)

REGMI, D. R. 1965 — **Medieval Nepal, Vols. I & II.** Calcutta : Firma K. L. Mukhopadhyaya.

Nepalese Culture
Vol. IV 1984 (2041)

Children in Culture : A case study of Bungmati

Prem K. Khatry*

As one of the oldest Newar settlements of Kathmandu Valley, Bungmati, lying some five kilometers south of Patan, preserves several interesting aspects of traditional Newari culture. In this short essay, an attempt is made to see one aspect, namely, the child life of this small town, known in the history as Bugayugrama, or the village of Bugayu.

Strol anywhere through the narrow, stone-paved streets, chowks and squares of Bungmati, you come across bunches of joyful Newar children of different age groups playing, balls, jumps and even dices and cards. During the day, small children keep walking back and forth in front of the house and play while bigger ones could be seen indulged in playing cards, paincha (a type of dice played with peach seeds halved) or taking care of their younger sibs. Many small girls not only take care of their sibs but also are seen weaving carpets with bigger girls. For those interested in the study of any aspect of child life Bungmati presents several fascinating facets in the premise of a traditional Newar culture.

A locally taken 1983 census gives the total population of proper Bungmati to be 3038. It excludes the three village panchayat wards that lie out of the Newar settlement. Out of this figure, children aged one to ten are 743. This figure however could be accepted only with some amendment today. The other age group children are shown in the following table:-

	males	females	total
Children age one to ten	386	357	743
Children up to 15 yrs	567	556	1123

* Lecturer, NeHCA Instruction Committee, Research Scholar.

CamScanner

Although the number of children is large, the number of school going children is rather small. Of the two elementary schools -- one run by the government and the other run privately -- the former has a total population of 265 out which only 45% come from the town of Bungmati. The second one, a private English type school has 120 children in which all except a few are from Bungmati. This latter figure is impressive on two counts -- first, the people of Bungmati are desirous of giving their children better education the government elementary school is not capable of; and second, because of geographic cultural, and political reasons the English type school has not attracted children from other non-Newar villages of the same village panchayat, Bungmati.

The low enrolment at the government elementary school keeps literally hundreds of school age boys and girls ont of school. Asked, the parents gave two reasons for this; a) sending chilrden to school is beyond their economic means and, b) the children help care for their younger sibs, do minor household ohores and are thus economically important for the family. By age ten or so, girls begin to go to carpetry and a little later boys also start wood-carving profession if they like and thus children of both the sexes get involved in cash earning trades more directly. If not, girls do household chores and boys do minor agriculture works in the field or earn wages through various labor works. The first argument that school is getting expensive all the time and that poor people find it impossible to send 'their children to school is partly faulty. Asked to verify this, the school teachers told this writer that there is a nominal entrance fee for the new-comers and a few rupees for the non-governmental publications that school often manages to bring and sell in order to relieve the parents of having to go to the city for a book or two. Most books are however government publications and are freely disttibuted to all. The tuition fee is free up to the fifth grade. So, where lies the validity of the argument that parents cannot pay the expenses at school ? It is actually the economic value of children that keeps them away from the schools. At home, they take care of few chores depending on their age and sex. Those who send children to school are reluctant to do so for female children. This has been a common practice although the history of regular school in Bungmati is more than two decades old. Today, after more than two decades, the number of school attending girls remains very low. Only 8-9% at the government school and 12 at the english elementary

school. Till age nine or ten, most Bungmati girls do house-sitting and baby sitting for their sibs and a few years later join the ever increasing number of carpet weavers. Boys similar age do few domestic chores, help agricultural work and go to wood-carving business. A sexual division of work based on the traditional maxim 'boys follow fathers' footsteps and girls mothers' is very much true today also. What is the use of educating girls, is the general counter question posed to any inquirer.

Children raised up in the family environment are socialized to understand and internalize this reality of culturally patterned sexual division of work as well as privileges in family and the community. The only strong argument provided to support the boy's prefered, dominating status over the female child in the Newar family of Bungmati is that boys are responsible to continue family profession, earn a living for the family and preserve the Newar culture tradition by becoming members of the community whereas the girls 'elope' to other families when they come of age. The girls do not deserve investment for their education and other trainings even when a family is capable of doing so. So far, then, just a handful families realize it useful to give atleast some education to the girls. One reason for this is that they lack good models in the village. There are, some say, models on the opposite side only. Parents responded that it is indeed essential to control the female child till she is 13 or 14 lest she goes wild and vagabond like x and y two girls who have at early years lost moral character. Implied is the notion that school could provide girls more freedom than the family at a time when they need more control.

Regarding the health of the children of Bungmati, several fatal diseeases used to attack the children here till not too distant past. They include measeles, small and chicken poxes, dysentry, diarrhea, cholera and many other small and big diseases. The only known, available and practiced method of cure was to consult the local knowledgeable (**janne**) person; so called because he claimed to know the cause and cure of varities of diseases of the day. The **janne** used to apply several supernatural cure methods to heal the patient. Because of the lack of proper medical help, many children in the past died in their early ages, most around or before their fourth of fifth birthday. Today, however, knowledge of personal hygiene and health care, however elementary it is, and access to and faith in the modern medical facilities have drastically reduced the child mortality rate. Some of the above mentioned

diseases do still persist and children fall victims to them every year during the late spring and the summer. There were at least four casulties during the research period of about five months. Of them, two died of measeles one of severe stomach problem and one of s dden attack of fever and stomach pain. It should not be taken for granted that old cures are totally forgotten and that new methods are curing the children of Bungmati. People's faith in the traditional cure and a few curers themsleves still exist in Bungmati. The general tendency today is that they go to see and consult the local **janne** or the vaidya first and then to the healthpost. Only the wise would not linger much around the vaidya if he finds the case serious and would quickly have the **dosa**, if any, removed from the patient's person so as to have quick and positive effect of the modern medicine and then will go to the healthpost or hospital. But consult he will the vaidya first. These people hold one **janne/vaidya** responsible for the tragic death of at least 400 children during the time of his 25 years' practice. The figure could be exaggerated but such practices are proved dangerous. This particular janne's methods, they say, have been to take the patient under treatment and not to allow him/her look for other possible helps even if the janne failed to cure the paitent. Denial to comply with the janne's instruction regarding the handing over of the patient to him would make him furious and he used to send the patient back. Unfortunately he still does so. So people, out of their faith on him, do not want to ignore or antagonize the vaidya at any cost. Children have died literally right on the lap of this vaidya. Others are no better either and there is nothing to check this dangerous practice that has been responsible for the death of many children of Bungmati.

Several squares, street corners and open yards of Bungmati serve as play centers for the children of different areas and age groups. There are three such large, open spaces where dozens of children play and the adult bask and work. These places are—Jawalakhel, Cholnani and the Matsyendranath temple area. Of other places where kids gather together after or before school or work at home are corners of Bailhi, Sat tole, the first cross-road at the Kota tole and Bhunna. The Kasai children have their own place next to their settlement at Pahuli tole. Small children everywhere are seen mostly near their houses or tole.

Bungmati children engage in varions games some of them handed down from the ancient period. Lathikasa is one such old time game children of

Bungmati : barechhui ceremony

Bungmati are still fond of playing with equal, zeal, interest and participation. Most girls play rope while boys play balls, skipping the rope and a new game called STOP. It was oberved during the research that children observe the rules of territoriality in their play activities. Except for festivals and cer-monies when kids from all parts of the town gather together, a child belonging to one play and residential area and group does not go to other areas and gro ups. For example, the Maharjan of Sat tole would hardly if ever come to play at the Matsyendranath or the deval tole or for that matter the Jawlakhel tole children will not normally come down to Bhunna, Kota tole or Bailhi tole except for visiting their relatives. Asked about the reason, Asha Shakya, 10, of Kota tole said children of other toles and-areas tend to fight even without a valid issue or a reason if they meet other children in their areas. But such instances were not noted during the research. Yet tole children are found to play together in their areas. Mostly boys do not get along with other area boys according to parents. For girls, there is no such problem

Oil massage in the sun

although girls do not indulge in games like the boys do. Except for their friendship at school, children thus remain relatively indifferent and unfamiliar to other play areas. Although they demonstrate sexual differences in the matter of playmate selection, neighborhood boys and girls were observed to play together. This could be only a chance yet Sat tole and the Pahuli Kasai children did not show apparent sexual differences in certain games. In other areas only small boys and girls were seen playing together. Their age ranged from one to five or so. After five, they show sex preferences in playmate selection. Most of the time the games are led and dominated by senior players either boys or girls depending on the nature of the game. Parents agreed that games help children remain engaged while they are away at work and also games make children friendly and frank to each other. At school games are controlled and supervised by the teachers so children are benefitted much by games when they learn important qualities such as discipline, sharing of things, friendship etc. Children not attending school enjoy much freedom at home and learn these qualities very rarely. During the day, most

CS CamScanner

fathers go out to work and mothers find it difficult to control children, especially, growing boys Some mo hers were seen to remain indifferent to what their children do or don't do. Many young boys then engage in various types of bad habit such as playing cards and other forms of mini-gambling. The seriousness of their growing bad habit is not felt by most parents and the entire community or so did this researcher think.

Bungmati preserves and perpetuates the old, traditional Newar culture in form of art, architecture, religious festivals and feasts, family as well as communal rites and rituals and above all, the social structure based on Newar ritualism and religious faiths. Children by age ten or so begin to understand and internalize the simple facts related to their culture. An interview with about sixteen children --both boys and girls of different age groups belonging to different socio-economic strata - showed that children internalize the simple meaning of initiation ceremonies, the ideas of high and low caste status, the meaning of **guthi** organizations and their functions, and few family and community rites and rituals. Boys than girls of similar age group showed more knowledge on these areas of social life. Very few had made up their mind about the goals in life. Of them, those not attending school said when they grow up they would take up work in the family field or go out to work as labors—a common practice in Bungmati. Most children said mothers were the actual disciplinarians in the family.

Conclusion

Bungmati, inhabitied by Vajracharyas, Shakyas, Brahmacharyas, Tuladharas, Maharjans and other ethnic groups is predominantly a Buddhist settlement. Naturally, there are several rites, rituals and festivals celebrated both at family and at community levels during the year. Matsyendranath, Karyavinayak Ganesh and Bhairab are the major deities of the area. During the process of growing up in the family, the children of Bungmati learn to take part in the religious activities, festivals and celebrations. Caste **guthis** have kept different Newar communities united all through the history of the place. The younger generations grow up realizing the importance of this typical Newar socio-ritual institution. On several occasions the children and the youth of Bungmati were seen to take part in rites and festivals. The old generation however is skeptical about the younger generation's commitment

to sustain and perpetuate the culture and cultural tradition of Bungmati. They feel that today's youth are showing less and less interest in religious activities which sustain the traditional lifestyle of the settlement. Will Newar culture with all its old traditional ways and values continue ? My observation, although premature and personal, is that despite some changes in the outlook, not all the old values and old ways are disregarded by the young generation of Bungmati. There is certain continuity in cultural tradition amidst some changes in material and to some extent social life of Bungmati. Change agents such as transport system, massmedia, school etc, have entered here. Yet much that is seen under going change is surfacial in nature. Children as carriers of culture are raised up in traditional ways and remain in the familial context unexposed to modern ways of life till certain age; even exposure to the neighboring cities like Patan and Kathmandu comes quite late in the life of the children here. There is no concerted effort made by parents to expose their children to new ways of life, ways they themselves are not used to. Nor is there an easy escape from traditional ways learnt in the family atmosphere to modern ways that are only casting their prime, dim shadows from Kathmandu to outlying Newar settlements such as Bungmati. It is a settlement inhabited by an old people with rich cultural tradition, people who like to perpetuate the tradition and yet catch the air of changing time. This notion is apparent in their aspirations and attempts to socialize their children in this direction. And, socialized children are their assets to be depended upon to carry the message for tomorrow.

Kathmandu
Aug. 14, 1984

References

NEPALI G. S.
1965 **The Newars : an ethno-sociological study of a Himalayan Community**. Bombay : United Asia Publications.

CamScanner

KHATRY P. K.
1984 **Bungmati's Booming Craft.** In The Rising Nepal (Daily) Jul. 13, 1984, Kathmandu : Gorkhapatra Samsthan.

"
1982 **Childhood Status** in the Rising Nepal. Kathmandu : Gorkhapatra Samsthan.

JUNG C. G.
1970 **Child Development and Education.** In Development of Personality. London : Routledge and Kegan Paul, pp. 49-62.

[Acknowledgement : Fund for this field work was made available by Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research, New York.]

CamScanner

Nepalese Culture
Vol. IV 1984 (2041)

दराई जाति : एक संक्षिप्त परिचय

काशीकान्त मैनाली*

१. उत्पत्ति

१.१ परिचय

दराई जातिको उत्पत्तिको सम्बन्धमा पेडनी गाउँका वृद्ध मनिराम दराईको भनाइअनुसार दराईहरू ठकुरीवंशका हुन् । शासक वर्ग पनि ठकुरी वंशका भएका हुँदा दराईहरूको सम्बन्ध शासक वर्गसँग हुन जाने भएकोले उनीहरूका पुर्खाले आफ्नो पुर्खौली भन्न हुर्दैन भनी भनेका थिए । धेरै वर्ष अघि दराईहरूको राज्य गोरखामा थियो । आफ्नो राज्य छोडी दराई राजा भारतको दरभङ्गामा गएर बसे । त्यहाँ दराई राजाले आफ्नो राज्य स्थापना गरेका थिए । दरभङ्गामा गएर बस्ने दराई राजाका सन्तानलाई आजकल त्यहाँ 'तराई' भन्दछन् । तिनीहरू पनि दराई हुन् भन्ने निज मानिराम दराईको मत छ ।[१] तर गोरखाको कुन ठाउँमा, कुन समयमा दराईहरूको राज्य थियो भन्ने र दराई राजाको नाम र उनीहरूले आफ्नो राज्य छोडेर जानुपर्ने कारण भने (उक्त वृद्ध मनिराम दराईले बताउन सकेनन् । उनको भनाइअनुसार कुनै एक समयको गोरखा राज्य नै कथित दराईहरूको राज्य हुन सक्छ ।) थाहा पाइन्न ।

तनहुँ, दमौली भातगाउँका एक जना दराईको भनाइअनुसार धेरै वर्षअघि भारतको दरभङ्गा भन्ने स्थानमा दराईहरूको राज्य थियो । त्यहींबाट चितवन हुँदै दराईहरू पहाडतिर आएका हुन् ।[२] यस किसिमको भनाइलाई चितवनका दराईहरू मान्दैनन् । उनीहरू आफूहरूलाई पहाडबाट नै आएका हौं भनी भन्दछन् ।

उपर्युक्त भनाईमा तनहुँ र चितवनका दराईहरूको सबै कुरामा एक मत हुन नसके पनि भारतको दरभङ्गाका 'तराई' भन्ने जातिसंग दराईहरू आफ्नो जातिको वंशज सम्बन्ध राख्दछन् र दरभङ्गामा पहिले दराईहरूको राज्य भएको कुरामा भने सबै दराईहरू विश्वास गर्दछन् ।

१.२. आकृति वा शारीरिक बनावट

आकृतिको दृष्टिले दराईहरू केही अंशमा 'मंगोलियन' देखिन्छन् । अरू मंगोलियनहरूको भन्दा यिनीहरूको अनुहार कालो हुन्छ । दराईहरू काला वर्णका भए पनि हिस्सी परेका देखिन्छन् । वर्णको हिसावले यिनीहरू थारू

---

* सहायक प्रा. रत्नराज्य क्याम्पस ।

CamScanner

जातिसंग मिल्दछन् । कसैको अनुहार गुरूङ्सँग पनि मिल्दछ । चेप्टो किसिमको अण्डाकार अनुहार, नेप्टो किसिमको नाक, घुम ओढेको आँखा, छोटो कद, हेर्दा सोझा साधारण, बोलनमा रसिलो हुनु यिनीहरूको विशेषता हो । यिनीहरूको शारीरिक बनोट डम्म परेको, छाति फुकेर उठेको, देखनलाई हट्टा कट्टा, कामको लागि फुर्तिला देखिन्छन् तापनि यिनीहरूमा लडाकुपना भने देखिदैन । औसत दराईहरूको उचाई चार फिट नौ इन्चदेखि लिएर पाँच फिट नौ इन्चसम्म भएको पाइन्छ । यिनीहरूको सामाजिक रीति–रिवाज भने थारु जातिसँग भन्दा केही मात्रामा अन्य मंगोलियन जातिहरूसँग नै मिलेको पाइन्छ ।

१.३ बसोबास र जनसंख्या

चितवनका दराईहरू आफूलाई तनहुँ बत्तीस गाउँका दराई परिवारका हौं भनी भन्दछन् । तनहुँ बत्तीस गाउँहरूमा दराईहरूको बसोवास अहिले पनि छ । आफ्नो पुर्खौली नाली बेली लगाउँदै यिनीहरू तनहुँका दराईहरूसंग आफ्नो सम्बन्ध भएको देखाउँछन् । तनहुँ बत्तीस गाउँबाट नै चितवन आएको कुरामा सबै विश्वास गर्दछन् । चितवनका दराईहरू तनहुँका दराईहरूसँग आफ्नो दाजु-भाइको नाता लगाउँछन् केही दराईहरूको आवत जावत अहिलेसम्म रहेको पाइएको छ । तनहुँका दराईहरू चितवनका दराईहरूलाई आफ्नै दराई परिवारका हुन भन्ने कुरा पनि मान्दछन् ।

दराईहरू पहाडमा खोलाको छेउछाउ औंलो लाग्ने स्थानमा बस्ने जाति भएका हुँदा चितवनको औलोमा पनि बस्न सक्ने भएकोले धेरै वर्ष अघिदेखि बस्दै आएका हुन् भनी भन्न सकिन्छ । श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले आधुनिक नेपालको एकीकरण गर्नु भन्दा पहिलेदेखि बाइसी राज्यमा पाल्पा राज्य एक शक्तिशाली राज्यको रूपमा थियो । पाल्पाका राजा सेनवंशी थिए । यी सेनवंशी राजामा मुकुन्दसेन प्रथमले वर्तमान नेपालको धेरै भूभागलाई एकीकृत गरेका थिए । मुकुन्दसेन प्रथमले आफ्नो विशाल राज्यलाई टुक्र्याएर तनहुँ र मकवानपुर राज्य खडा गराई आफ्ना सन्तानलाई दिएका थिए । सेनवंशी राजालाई दराईहरूले कुनै किसिमको सहयोग गरे बापत चितवनका केही खास क्षेत्रमा बस्न दिएको बुझिन्छ । यस कारण दराईहरूको चितवनको बसोबास सेनवंशी राजाको समयदेखि नै शुरू हुँदै आएको कुरा अर्को ऐतिहासिक प्रमाण प्राप्त नभएसम्म मान्नुपर्ने हुन्छ ।

चितवनमा दराईको बसोबास राप्ती उपत्यकामा मात्र रहेको छ र पहाडी प्रदेश या चुरे प्रदेशमा बसोबास गरेको पाइदैन । राप्ती उपत्यकाको पूर्वी सीमाना लोथर खोलादेखि लिएर माडी उपत्यकासम्म यिनीहरूको बसोबास भएको पाइन्छ । दराईहरूको मुख्य बसोबास भएका स्थान मंगलपुर, जगतपुर, रामकोला, धुसेरी, खड्गौली, बगौडा, करसिंघे, भण्डारा र पेडनी नै मुख्य हुन् । यी स्थानमा दराई गाउँ रहेका छन् । यी स्थानभन्दा बाहिर राप्ती उपत्यका प्रदेशमा दराईहरू यत्रतत्र छरिएर रहेका पनि पाइन्छन् ।

पुस्ती-पुस्तादेखि आफ्नो बासस्थान बनाई आएको जातिलाई त्यस स्थानको आदिवासी भन्ने गरिन्छ । चितवन राप्ती उपत्यकाका आदिवासिमा थारु, दराई, दनुवार, बोटे, कुमाल आदि नै मुख्य हुन् । यिनीहरूमा पहिलो बहुसंख्या थारु जातिको भए तापनि दोस्रो स्थानमा दराई जाति आउँछ । यसमा दुइ मत हुनै सक्दैन । हाल चितवनमा यस दराई जातिको संख्या के कति छ भन्ने कुरा चितवन जिल्ला पञ्चायतमा यस सम्बन्धमा केही रिकर्ड राखिएको पाइएन । यसरी रिकर्ड नपाइएको हुँदा अध्ययनकर्ताको निमित्त सबै दराईहरूको गाउँ घर घुमेर तथ्याङ्क लिन सम्भव हुन सकेन । यिनीहरूको तथ्याङ्क लिने काम हुन नसके पनि अनुमानबाट चितवन राप्ती उपत्यकामा कमसेकम ३,५०० जति दराईहरूले आफ्नो बासस्थान बनाई रहेको कुरा मानिन्छ ।

२. सामाजिक वातावरण र रहनसहन

२.१ गाउँ घर

दराईहरूको गाउँ घर थारू, बाहुन, नेवार, गुरुङ्ग आदि जातिको गाउँ घरदेखि अलगै रहेको हुन्छ । तिनी-हरू आफ्नो जाति मात्र एकत्रित भई बस्दछन् । दराई गाउँको बिचबाट बाटो राखिएको हुन्छ । यस बाटोको दाँया बाँयामा दराईहरूले आ-आफ्नो घर बनाएका हुन्छन् ।

दराईहरूले आफ्नो घर वरिपरि अरू घर पनि बनाएका हुन्छन् । आफू बस्ने घरदेखि बेग्लै गाई, गोरु, भैंसी, भेडा, बाख्रा बाँध्ने र थुन्ने घर बनाएका हुन्छन् । गाई गोरु भैंसी भेडा बाख्राहरूलाई जंगलबाट घाँस ओदाल र भर्लाको पात ल्याई दाम्लो बाटेर बाँध्ने गर्दछन् । भेडा बाख्रालाई भने यस घरभित्र काठको खोर बनाई थुनी राख्ने पनि गर्दछन् । धान, मकै आदि अन्न राख्नको निमित्त अर्को घर बनाइएको हुन्छ र यस घरभित्र बाँसको बखारी बनाई काठको टाँडमा त्यसलाई राखिन्छ । त्यस बखाडीभित्र आफ्नो खेतीबाट आएको धान, गहूँ, तोरी आदि हालेर राखिन्छ । बाँसको बखाडीलाई बाहिर र भित्र गोबर माटोले लिपपोत गरिएको हुन्छ र अन्न राखिसकेपछि त्यसको माथि परालले ढाकेर पोतिदिन्छन् । यसरी बाहिरी चराहरू, जस्तै कुखुरा, परेवा, भँगेरा आदिबाट बचाएर राख्ने गर्दछन् । मकैलाई भने बखाडीमा नहाली टाँडमाथि कुनिउँ लगाएर राख्दछन् । यी घरहरूदेखि बाहिर सुँगुर राख्ने खोर काठको मुढाहरूले बनाइएको हुन्छ· त्यसमा सुँगुरलाई थुनि राखेर पाल्दछन् । प्रत्येक दराईहरूको घरमा सुँगुर पालिएको हुन्छ । यसबाट नै दराईहरूको गाउँ घर चिन्न केही सजिलो हुन्छ । हाँस, कुखुरा थुन्ने खोर भने दराई-हरूले आफू बस्ने घरमै बनाएका हुन्छन् ।

घरनजीकै पानी पिउनको निमित्त ईनार खनिएको हुन्छ । ईनारको चारैपट्टिबाट चिरेको काठले पानीको सतहदेखि नै घेरेर जमिनको सतहभन्दा एक दुइ हात जति माथि उठाइएको हुन्छ । यसको बाहिर छेउछाउमा खोलाबाट मसिना ढुंगा, बालुवा ल्याई हालेर पुरिएको हुन्छ । वर्षा समयमा परेको मल पानी यसभित्र नपस्ने गरिएको हुन्छ । तर हालको अवस्थामा भने कुनै कुनै दराईको घरमा ट्यूबवेल धारो पनि राखिएको छ । ट्यूबवेल धारो सबै दराईको घरमा बनाइएको हुँदैन । बिहान बेलुकी खान-लाउन पुग्ने दराईहरूले मात्र आफ्नो घरमा ट्यूबवेल धारो बनाएको देखिन्छ ।

घर, गोठ, ईनार आदिलाई छेकेर घर वरिपरि बार लगाइएको हुन्छ । यस किसिमको बार लगाउन जङ्गलबाट ३।४ हात लामा ढोला काठ वा खडै काटी ल्याइन्छ । जङ्गलबाट खडै काटेर ल्याउन नपाउने र गाह्रो हुने हुँदा धेरैले काठको बार र कम मात्रले खडैको बार लगाएको देखिन्छ । यसको निमित्त प्रयोग हुने काठहरू स-साना गोला हुन्छन् । यसबाट भित्र घर र गोठको बीचमा खाली ठाउँ राखिएको हुन्छ । यसलाई दराईहरू 'आगिन' भन्दछन् । मंसिर, पुस, माघ आदि जाडोका दिनहरूमा दिउँसो 'आगिन' बढारी फोहोर, मैला, धुरानहरू आगिनको एक छेउ मूल बाटोमा थुपारिएको हुन्छ । बेलुकी साँझ परेपछि त्यसमा आगो बालिन्छ । यसलाई दराईहरू 'धौरा' भन्दछन् । बिहान बेलुकी सबै दराईहरू धौरामा बसेर आगो ताप्दछन् । बेलुकी साँझदेखि रातको २।३ घण्टा समय बाहेक बिहान घामले शीत नहटेसम्म दराईहरू 'धौरा' कुरेर बस्दछन् । धौरामा बस्दा दराईहरू आफ्ना छिमेकी, दिदी, बहिनी, साथी भाइ आदिसँग खेतबारी, मेलापात, हाट बजार र हरूवा बसेको घरमा भएका दुःख सुखका वातचित गरेर आफ्नो थकित समय बिताउने गर्दछन् ।

गाउँको बीचमा रहेको बाटोको दायाँ, बायाँ कुलेसा खनिएका हुन्छन् । यस्ता कुलेसाका छेउमा गाउँदेखि

CamScanner

बाहिरसम्म पुऱ्याएर बयर काँडाको बार लगाइएको हुन्छ । यस बारको छेउछेउमा विभिन्न किसिमका पात पातमा फुल्ने फूल लगाइएका हुन्छन्, जुन फूलहरूलाई दराई युवक युवतिहरूले खेतबारी, मेलापात आदिमा जाँदाखेरि टिपेर आफ्नो शिर, कानमा सिउरेर आफ्नो शोभा बढाई हिड्न मन पराउँछन् । बिहान, बेलुकी गाउँका गाईगोरु, भैंसी, बाख्रा आदि पशुहरू चराउन लैंदा ल्याउँदा गाउँको करेसा बारीमा पस्न नपाउने गरी बार हालिएको हुन्छ । यस बारको भित्र आ-आफ्नो घरको बार बाहिर करेसा बारी बनाउने गरेका हुन्छन् । जम्मा जम्मै घर बनाई बसे पनि दराईहरूको करेसा बारी एक अर्कासँग जोडिएको हुन्छ । एक घरबाट अर्को घरमा बोलाएको पनि सुनिन्छ र दराईहरूका घर एक आपसमा जोडिएर नै रहेको जस्तो टाढाबाट हेर्दा देखिन्छ ।

गाउँका छेउछाउमा बाँस रोपिएका हुन्छन् । यसमा रात बिताउन पंक्षीहरूले आफ्ना वासस्थान बनाएका हुन्छन् । दराईहरूको घर गाउँ फोहोर मैलाले अशोभनीय बनाए तापनि रातका विभिन्न पहरहरूमा पंक्षीहरूले दिएको रातको संगीतले भने निकै मनोहर बनाइदिएका हुन्छन् ।

२.२ परिवार र पारिवारिक सङ्गठन

दराईहरूमा संयुक्त परिवार प्रथा कायम रहेको देखिन्छ । यिनीहरूको परिवारमा बाजे, बज्यैदेखि लिएर आमा, बाबु, काका, काकी, छोरा, छोरी, बुहारी, नाति, नातिनी आदि सबै एउटै परिवारमा बस्दछन् । दाजुभाइ र छोराहरू धेरै भए छुट्टिएर बस्ने चलन पनि छ । दराईहरूमा छुट्टिएर बस्ने चलन कम भएको देखिन्छ । परिवारको संख्या धेरै भएमा मात्र छुट्टिएर बस्दछन् ।

दराई जाति खेती र पशुपालन गरी आफ्नो जीविका गर्दछन् । कृषि, पशु पाल्ने मानिसको लागि सधैं जनशक्तिको आवश्यकता पर्दछ । किसानको लागि कृषि गर्न मानिसको धेरै आवश्यकता पर्ने हुँदा बहुसंख्याको परिवार भएमा कृषि व्यवसाय संचालन गर्न सजिलो पर्न जान्छ । यसै दृष्टिलाई दृष्टिगत गरी दराई जाति आफ्नो खेती पाती राम्रोसँग संचालन गर्न चाँडै छुट्टिदैनन् । कुनै दराई परिवारको पारिवारिक संख्या धेरै भएमा र खेती गर्ने जग्गा थोरै भएमा परिवारका केही व्यक्तिहरू अर्काको घरमा हरुवा (नोकर) बस्न पनि जान्छन् । कुनै परिवारमा आफ्नो परिवारको संख्या थोरै छ र खेती, पशुहरू धेरै भएमा छोरी ज्वाईंलाई केही वर्षसम्म आफ्नै घरमा राखी काम गराउने चलन पनि छ । यसरी छोरी ज्वाईंलाई घरमा राखी केही वर्षसम्म काम गराएपछि केही जग्गा, पशुपंक्षी दिएर घर बनाई राखिदिने चलन केही बिहान बेलुकी खान लाउन पुगिसरी आउने दराई परिवारमा भएको पाइन्छ । तर यस प्रकारसँग धेरै वर्षसम्म छोरी ज्वाईंले काम गरेर बस्दा उनीहरूको छोरा छोरीहरूको जन्म भएपछि भिन्न भएर बस्ने चलन छ । यस बाहेक बिहान बेलुकी खान लाउन पुग्ने वा आर्थिक अवस्था राम्रो भएमा दराईहरूको घरमा हरुवा हरुनी राख्ने चलन छ । यस किसिमको हरुवा वा हरुनी राख्दा दराईहरूले आफ्नो दराई जातिको मान्छे बाहेक अरु जातका मान्छेहरू हरुवा वा हरुनी राखिएको देखिदैन । यस कारण दराईहरूको घरमा काम गर्ने हरुवा वा हरुनी दराई जातिकै मान्छेहरू रहेका हुन्छन् ।

दराई परिवारमा खेतीपाती लगाउने र बाहिरी कारोवार गर्ने व्यक्तिलाई घर मुखिया भन्दछन् भने घरभित्रको काममा नीति निर्देशन गर्न रहेकी नारीलाई घर मुखेनी भनी भन्दछन् । यस किसिमको व्यक्तिमा परिवारको काम गर्न सक्ने बूढोपाको, टाठोबाठो रहेको हुन्छ । घर बाहिर फेरको काम घर मुखियाले गर्दछन् भने घरभित्रको काम घरमुखिनीले गर्दछिन् । अरु सबै परिवारका सदस्यहरूले घर मुखिया र घरमुखिनीको निर्देशनअनुसार काम गर्दछन् । घर परिवारको कुनै पनि महत्वपूर्ण काम, जस्तै घर जग्गा किनबेच गर्नुपरेमा घर मुखियाले परिवारका सबै वयस्क

सदस्यहरूलाई राखेर सम्बन्धित विषयमा छलफल गरी त्यसैको निर्णयअनुसार घर मुखियाले काम गर्दछन् । अन्य काम, घर मुखियाले गरेकोमा परिवारका सबै वयस्क सदस्यहरूले त्यतिसारो मतलब राख्दैनन् र उसले गरेको काममा आफ्नो सहमति दिन्छन् । तर घर मुखियाले कुनै पनि काम गर्दा आफ्नी घर मुखिनीको राय सल्लाह लिनु आवश्यक हुन्छ । घर परिवारमा कुनै कामको निर्णय गर्दाखेरि घर मुखिनीको प्रभावकारी भूमिका रहेको हुन्छ । घर मुखिनीको राय सल्लाह नलिईकन घर मुखियाले आफ्नो इच्छाअनुसार कुनै काम गरेको छ भने पछि त्यस काममा घर मुखिनीले आफ्नो सल्लाह, राय दिन नमानेको खण्डमा भने घर मुखियाले गरेको त्यस किसिमको काम बदर हुन सक्छ । घर मुखिनीले गरेको निर्णयलाई परिवारका कुनै पनि सदस्यले बदर गराउन सक्दैनन् ।

यस प्रकारसँग दराई जातिको पारिवारिक सङ्गठन हेर्दा संयुक्त परिवार देखिन्छ । घर परिवारको हर्ताकर्ता छोरा मान्छे भए पनि घर मुखिनीको प्रभावकारी भूमिका रहेको हुँदा यिनीहरूको समाजमा मातृप्रधान पारिवारिक प्रथा कायम रहेको देखिन्छ ।

घर परिवारमा धेरै पारिवारिक संख्या भएमा घर मुखिया र घर मुखिनीको काममा सहमत नहुने दाजु भाइ, छोराहरूले आफू बेग्लै बस्न चाहेमा दराई जातिहरूमा छुट्टिने चलन छ । यसरी छुट्टिंदा आफ्नो परिवारमा भएका जग्गा, पशुपंक्षी, भाँडाकुँडा आदि छोराअनुसार भागबण्डा लगाउँदछन् । बाबु आमालाई पनि दाजुभाइ वा छोरासरह भागबण्डा लगाइएको हुन्छ । यसरी भागबण्डा लगाउँदा हरूवा हरूनी, छोरी ज्वाइँ (जसलाई आफ्नो घरमा नै हरूवा हरूनीको रूपमा राखिएको हुन्छ ।) लाई सम्पत्ति भागबण्डा लगाउँदैनन् र उनीहरूको चलनअनुसार दिन पनि पर्ने हुँदैन । बाबु आमा आफ्नो इच्छाअनुसार कुनै एक छोरासँग बस्दछन् र छोरी ज्वाइँसँग बस्ने चलन भने दराईहरूमा पनि रहेको पाईंदैन ।

३. घर बसोबास

३.१ घर निर्माणको तरीका

दराईहरूको घर बनाउने काम कातिक महीनादेखि लिएर वैशाख महीनासम्म गरिन्छ । यिनीहरूको घर काठ र खरबाट नै मुख्य रूपमा निर्माण गरिएको हुन्छ । घर बनाउँदा मङ्गलवारको दिनमा काम गरिंदैन । मङ्गलवार खरोवार भनी भनिन्छ । यस दिनमा घर बनाउने काम गऱ्यो भने घरमा आगोको डर हुन्छ भन्ने विश्वास यिनीहरूमा भएको पाइन्छ ।

कातिक महीनामा काटेको काठ बलियो हुन्छ र यसमा किरा लाग्दैन भन्ने धारणा यिनीहरूले लिएका हुन्छन् । कातिक महीनादेखि जङ्गलमा गएर साल, शिसौ, खयर, टाँटरी आदि काठ काटी ल्याउँछन् । यस महीनामा वन जङ्गलमा गएर खडाईको टुप्पा काटिन्छ । यस खडाईको टुप्पालाई 'बरूवा' भनी भन्दछन् । बरूवा घर छाउँने, बार बनाउँने आदि कामको निमित्त बन्धनको रूपमा प्रयोग गरिन्छ । यसको साथसाथै वन जङ्गलबाट सिरूको पात जस्तो लामो पात भएको खर काटेर ल्याइन्छ । यसरी घर निर्माणको लागि चाहिने सबै सामान जम्मा गरिसकेपछि घर निर्माण गर्ने काम शुरू गरिन्छ ।

विशेष गरेर घर बनाउने काम बुधवार पारेर शुरू गरिएको हुन्छ । घर बनाउने काठहरूमध्ये सबै काठहरू भन्दा पहिले काटिएको खामोलाई मूल खामो भनिन्छ । यसलाई गाड्नुभन्दा पहिले घर कस्तो किसिमबाट बनाउने

हो, त्यसको अनुमान घर मुखियाले गर्दछन् । घर बनाउने अनुमान गर्दा सूर्यले घरको बीच धुरीबाट नापेर नक्षत्रोम् भनी विचार गर्ने गर्दछन् । यसलाई दराईहरू धुरी–कट्वा छुलाउने भन्दछन् । घर बनाउने अनुमान गर्ने काम सकिए पछि मूल खाम्बो गाड्ने खाल्टो खनिन्छ । त्यस खाल्टोमा मूल खाम्बो गाडेपछि घर मुखियाले मूल खाम्बोमा पंखा, हँसिया, रोटी चढाएर पूजा गरी हाँस, कुखुरा, परेवामध्ये कुनै एकको बलि चढाएर खाल्टोमा खाम्बो पुर्ने काम शुरु गर्छ । यसपछि अरु बनाउने काम शुरु गरी घर बनाइन्छ । यिनीहरूको घर चितवनका थारु जातिहरूको घर जस्तै होचो किसिमको बनाइएको हुन्छ । कसै कसैले एक तला भएको, टाँड राखिएको घर सामान राख्नको निमित्त बनाए पनि धेरैजसोले तला नराखिएको घर बनाउने चलन छ । तला राखी बनाइएको घरमा बस्दा मानिसहरूलाई घरले पिर्दछ भन्ने विश्वास दराईहरूमा रहेकोले तला नभएको घर नै प्राय गरी बनाउने परम्परा रहेको छ । घरको धुरी खरद्वारा छाउँछन् । घरको भित्तामा खडाईको बार लगाइएको हुन्छ । खडाईको बार लगाएर घरभित्र पनि विभिन्न कोठाहरू बनाइएका हुन्छन् । खडाईको बारलाई गाई, भैंसीको गोबर र माटोले लिपपोत गरी चिटिक्क पारिएको हुन्छ । घर निर्माणको काम सकिएपछि शुभ दिन पारेर नयाँ घरमा प्रवेश गर्छन् ।

दराईहरूका घर विभिन्न नमूनाबाट निर्माण गरिएको हुन्छ । यस्ता नमूनाबाट निर्माण गरिएका घरको उदाहरणको लागि पेडनो गाउँका मनीराम दराईको घरलाई लिन सकिन्छ । घरभित्र खडाईको बार हाली बनाइएका कोठा परिवारका प्रत्येक उमेर पुगेका सदस्यहरूलाई एक एकओटा दिइएको हुन्छ । घरभित्र एउटा कोठामा मकै पिध्ने जाँतो र धान कुट्नको लागि ढिकी राखिएको हुन्छ । भान्छा घर कसैले आफू बस्ने घरमा नै राखेका हुन्छन् भने कसैले बेग्लै बनाएका पनि हुन्छन् । भान्छा कोठामा दराईहरूको प्रिय खाना जाँडका धेरै गाग्राहरू राखिएका हुन्छन् । त्यसै कोठामा जाँड बनाउने काम पनि गरिन्छ । भान्छा कोठामा बाहिरी आगन्तुक पाहुनाहरू- लाई प्रवेश गर्न कहिल्यै पनि अनुमति दिँदैनन् । अर्को एउटा कोठामा कुल देवता र खेती गर्ने ज्यावलहरू राखिएका हुन्छन् ।

घरको बाहिरपट्टि खुला पाली हालिएको हुन्छ, जहाँ गर्मीको मौसममा गर्मीले उकुसमुकुस भएको शरीरलाई आनन्द दिने चिसो हावा बहिरहेको हुन्छ । यसै पालीमा आगन्तुक पाहुनाहरूलाई बसाउने गरिन्छ । साँझ बिहान आफ्ना घर–परिवारका व्यक्तिहरू बसेर घर व्यवहारका कुरा छलफल गर्ने, आराम गर्ने काम पनि गर्दछन् । पालीमा आराम गरी बसेको समयमा दराईहरू डोरी बाट्ने, हलो बनाउने, माछा मार्ने, जाल बुन्ने जस्ता एउटा न एउटा काम गरी नै रहेका हुन्छन् । पाली रहेको भित्तामा रातो, कालो, पहेँलो, नीलो, सेतो आदि रंगहरूले हात्ती, घोडा, गाईगोरु, पंक्षी, सुंगुर आदि जनावरहरूको चित्र बनाइएको हुन्छ । घरभित्र प्रवेश गर्ने ढोकानिर घरको भित्तामा रहेको खडाईको बारमा शिशाको ऐना टाँसी राखिएको हुन्छ । सबै परिवारका सदस्यहरूले साँझ बिहान यसै शिशाको ऐनामा आफ्नो अनुहार हेरेर जिन्दगीमा प्रसन्न हुने गर्दछन् ।

४. सारांश

दराईहरू आफूलाई ठकुरी वंशका हौं भन्दै धेरै वर्ष पहिले गोरखामा दराई राज्य भएको कुरामा विश्वास गर्दछन् । हुन सक्छ, गण्डकी प्रदेशको कुनै एक स्थानमा एक समय दराईहरूको राज्य एक सामन्ती राज्यको रूपमा रहेको होस् ।

खोलानालाहरूको छेउछाउमा दराईहरूको गाउँ घर रहेका हुन्छन्, जसको निर्माण जङ्गली सम्पदाबाट चिटिक्क

पारेर गरिएको हुन्छ । आफ्ना दैनिक जीवनका आवश्यक वस्तुहरूलाई गाउँ घरको वरिपरि आश्रय दिएर संरक्षण गरी राख्दछन् । आधुनिक तरीकाबाट खेतीपाती नगरी पुरानै ढङ्गबाट कृषि, पशुपंक्षी पालन, माछा मार्ने व्यवसाय सञ्चालन गर्ने दराई जातिको गाउँघरमा, फोहोर मैलाहरूले अखाडा जमाए पनि प्रकृतिको स्वच्छ वातावरणमा दराईहरूको गाउँघर, निर्माण पद्धतिमा आफ्नै विशेषता रहेका छन्, जसलाई देख्ने जिस्तिकै कुनै पनि दर्शक छक्क पर्न सक्छन् ।

नेपालका विभिन्न जात जातिहरूमा आफ्नो खानपिन, पहिरन, आभूषणहरू भए जस्तै दराई जातिहरूको पनि आफ्नै खानपिन, पहिरन, आभूषण भएको पाइन्छ । तर यसमा कतिपय कुराहरू नेपालका अन्य जातका मानिसहरूले गर्ने गरेको भए तापनि केही कुरामा भने दराईहरूको आफ्नै विशेषता भएको पाइन्छ । दराई जातिको रहन सहन नेपालका अन्य जातिको भन्दा बेग्लै छ । यिनीहरू आधुनिक प्रगतिशील समाजलाई एक आँखाले पनि हेर्न चाहँदैनन् । त्यसैले यिनीहरू आधुनिक समाजको वातावरणबाट धेरै टाढा रहेर आफ्ना सांस्कृतिक विशेषताहरूलाई जोगाउन चाहन्छन् । तर अहिलेको अवस्थामा उनीहरू आधुनिक समाजसँग खिचडी भएर रहन, बस्न बाध्य हुनुपरेको छ, जसले गर्दा रहन सहनमा अन्य छिमेकी जातीय समुदायको केही न केही छाप परेको छैन भन्न सकिदैन ।

चितवन राप्ती उपत्यका प्रदेशको खोलानालाको छेउछाउ समथल भूभागमा धेरै अगाडिदेखि बसी आएका हुनाले कृषि गर्ने, माछा मार्ने पशुपंक्षी पालन गर्ने आदि नै दराई जातिको जीवन निर्वाह गर्ने मुख्य व्यवसाय हो । तर आजकल कृषि गर्ने, माछा मार्ने, पशुपंक्षी पालन गर्ने जस्ता सबै व्यवसायहरूमा प्रतिकूल अवस्थाले गर्दा त्यो पेशा अपनाउनेहरूको संख्या घट्दै गएको पाइन्छ र हलवा वा हलनीको रूपमा अर्काको घरमा धेरै दराईहरू बस्न थालेका छन् । टाठा–बाठा जातिहरूको नजीकमा बढ्दो बसोबास वृद्धिले गर्दा दराईहरू दिनदिनै जमिनविहीन हुँदै गइरहेका छन् । यसको उदाहरण दराईहरूको आजको जीवन नै हो ।

दराईहरूको दैनिक बोलीचालीमा प्रयोग हुने आफ्नै भाषा छ । यस भाषामा दराईहरूको बोल्ने आफ्नै लवज भएको पाइन्छ र भाषामा प्रयोग हुने धेरै शब्दहरूमध्ये छिमेकमा बस्ने जातिको भाषाका शब्दहरूको बढी मात्रामा प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ ।

दराईहरू आफ्नो धर्म हिन्दू धर्म हो भन्दछन् । हिन्दू धर्म मान्ने मानिसहरूले मानेका हिन्दू विधिहरू मान्दैनन् र यिनीहरूको कुनै पनि संस्कारमा हिन्दू शास्त्रहरूको आवश्यकता पर्दैन । यिनीहरूले हिन्दू धर्मका केही कुरा माने पनि सबै हिन्दू धर्मका विधिहरूलाई मानेका हुँदैनन् । विष्णु, शिव, पार्वतीको पूजा गर्ने, वनदेवी, खोलानालाहरू र अन्य प्राकृतिक वस्तुहरूको पूजा गर्ने भएको हुँदा यिनीहरूको खास धर्म हिन्दू धर्म नै हो भन्न सकिन्छ । घर व्यवहारका अन्य कुरामा अन्धविश्वास बढ्दै गई केही कुरा मानेका हुन सक्छन्, तर पूरै अन्ध विश्वासका कुराहरूलाई मानेको भने पाइँदैन ।

वैदिक विधानरहित भए तापनि यिनीहरू वैदिक विधानकै प्रणाली अनुरूप नै आफ्ना धार्मिक कार्यहरू सञ्चालन गर्ने गर्दछन् । बच्चा जन्मेपछि न्वारान गर्ने, सुत्केरी चोख्याउने आदि संस्कार दराई जातिमा छ । कसैको मृत्युपछि किरिया गर्ने चलन पनि यिनीहरूमा छ । तर भिन्नै किसिमको भएको पाइन्छ । हिन्दू धर्म मान्ने मानिसहरूले मान्ने गरेका चाड पर्वहरू जस्तै दशैं, तिहार, तीज, कृष्ण अष्टमी, माघेसङ्क्रान्ति, साउनेसङ्क्रान्ति आदि दराईहरूले मान्दछन् । तर यी चाड पर्वहरू मान्दा यिनीहरूमा आफ्नै विशेषता रहेको कुरा भने अवश्य पाइन्छ ।

CamScanner

दराईहरू संयुक्त परिवारमा बस्दछन् । आ–आफ्ना परिवारमा व्यवसाय वा घर व्यवहार राम्रोसँग सञ्चालन गर्ने उद्देश्यबाट घर नाइकेको रूपमा घर मुखिया र घर मुखिनी रहेका हुन्छन् र परिवारका सबै सदस्यहरूले तिनी-हरूको आज्ञाअनुसार कार्य गर्दछन् । यसरी गरिने घर व्यवहारका कार्यहरूमा घर मुखिनीको प्रभावकारी भूमिका रहेको हुन्छ । यसबाट हामी भन्न सक्छौं कि दराई समाजमा पुरुषको हैंहुकुम चले पनि नारीको प्रधानता रहेको हुन्छ ।

विवाह गर्दा यिनीहरूको आफ्नै परम्परा छ, जसअनुसार नाता पर्नेसँग र एउटै वंशमा विवाह गर्दैनन्। आफ्नो दराई जात बाहेक अरू जातमा वैवाहिक सम्बन्ध कसैले गरेमा त्यसलाई भत्याउने चलन छ। दराईहरू यस्तो विवाहमा भत्याउने गरेर आफ्नो जातमा सम्मिलित गराए पनि आफ्ना भात भान्छामा चलाउँदैनन्। यो एउटा खर्चिलो सामाजिक रीति हो। विवाह गर्दा केटा र केटीको बीचमा राजिखुसीसँग गर्दछन् र यसरी गरिएको विवाहमा धेरै दिनसम्म भोज खुवाउने चलन छ ।

टिप्पणी:–

१. मनीराम दराई (कठार गा. पं. वार्ड नं. ५ पेडनी)सँग लिएको अन्तरवार्ताअनुसार । २०३७।९।१० ।
२. कमलबहादुर दराई, दमौली गा. पं. वार्ड नं. १ भातगाउँ, तनहूँ । २०३७।१०।२० ।

Nepalese Culture
Vol. IV 1984 (2041)

प्राचीन नेपालको नाप–तौल व्यवस्था : एक अध्ययन

रमेश ढुङ्गेल*

कुनै पनि सुव्यवस्थित समाजको लागि त्यहाँ लेनदेन बन्द व्यापारको विकास केही न केही रूपमा भएकै हुनुपर्दछ । जहाँ सामूहिक बसोबासको रूपमा सभ्य समाजको स्थापना हुनुको साथै स्वावलम्बनको अवस्थालाई नाघेर व्यापारिक लेनदेनको विकास भइसकेको हुन्छ, त्यहाँ मापन सामग्रीको स्वतः आवश्यकता हुनुको साथ-साथै आविष्कार पनि हुन्छ भन्ने कुरामा दुइ मत निस्कन सक्दैन ।

प्राचीन नेपालतर्फ फर्किएर अध्ययन गरेमा पनि हामी यहाँ त्यही कुरो पाउँछौं, जुन एक सभ्य समाजमा मात्र पाइन्छ । लिच्छविहरूको नेपालप्रवेशले यहाँ एक मिश्रित सभ्य समाजको सृजना हुनुको साथ-साथै कला-कौशल-को क्षेत्रमा अप्राधुन्न उन्नति गर्‍यो । त्यतिमात्र नभएर यहाँको आर्थिक स्थिति समकालिक विशाल छिमेकी साम्राज्य-हरूको तुलनामा पनि कमजोर रहेन । व्यापार वाणिज्यको संगठनात्मक रूपले विकास हुनुको साथ-साथै आयात निर्यात व्यापारबाट देशको आम्दानी उत्तिकै बढ्यो । यस्तै गरेर उद्योग-धन्दाको प्रादुर्भाव हुनुको साथसाथै विविध पक्षका व्यवसायहरू चलेको कुरा पनि अभिलेखका माध्यमबाट पुष्टि भएको छ । यी सम्पूर्ण कुराहरूको अध्ययन यसमा नगरेर खालि लिच्छविकालिक लेनदेन अर्थात् व्यापारिक कार्यमा प्रशस्त प्रयोगमा आउने मापन इकाई तथा साधनहरूको विषयमा मात्र यहाँ चर्चा गरिएको छ ।

मानिका र प्रस्थ (पाथी):-

लिच्छविकालका मापन इकाइ तथा साधनमध्येमा 'मानिका' बढी प्रचलित थियो । किनकि यस कालका धेरै अभिलेखहरूमा 'धान्यमानिका', 'तण्डुलमानिका', र 'मानिका'को विषयमा उल्लेख भएको पाइन्छ । कुनै कुनै इतिहासकारहरूले यसको क्षेत्रमाप र परिमाणमाप (तौल) दुवै कार्यको लागि प्रयोग हुन्थ्यो भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् ।[१] यस्तै गरेर परिमाण मापनको रूपमा अहिलेको मानासँग मानिकाले नाममा सामञ्जस्य राख्ने भए-बाट अभिलेखहरूमा उल्लेख भएको 'मानिका' ले मानाबराबर बीउ लाग्ने जग्गाको क्षेत्रमापको रूपमा पनि कार्य गर्दथ्यो भन्ने राय पनि देखिन्छ ।[२] तर चाबहिलको अभिलेखमा उल्लेखित "चत्वारिंशत्सपञ्चेह यत्र धान्यस्य मानिका"

---

* सहायक प्रा. तथा हाल नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्रसित सम्बद्ध ।

CamScanner

को आधारमा अर्कार्थरि ग्रन्थकारहरूको 'मानिका' लाई निश्चितवस्तुको माप गर्ने साधन हो तर यसले अहिलेको माना-सँग सामञ्जस्य (तौलमा) राख्दैन भन्ने राय पनि प्रस्तुत गरेका छन् ।[3] त्यस अभिलेखमा उल्लेख भएको माथिको कुराले वर्षेनी ४५ मानिका पिण्डक (कुत) आउने जग्गा भन्ने अर्थ लाग्दछ । यस्तै गरेर देउपाटनको रत्नसंघको अभिलेखमा पनि निश्चित भूमि (जग्गा) को निश्चित मानिका पिण्डक (कुत) को व्यवस्था गरेको कुराको उल्लेख परेको छ ।[4] नरेन्द्रदेवको अनन्तलिङ्गेश्वर अभिलेखमा पनि "बाटो सफा गर्नको लागि ४ मानिका चामल दिनू" भन्ने उल्लेख भएको[5] र ज्ञानेश्वरको अभिलेखमा पनि '२ मानिका चामल' निश्चित काम गर्ने कामदारको लागि दिनू[6] भन्ने उल्लेख भएकाले मानिकाले ठूलै परिमाण मापको कार्य गर्दथ्यो भन्ने तर्क संभावना बढाउँछ । कुनै कुनै अभिलेखमा राजकोषलाई हानि नपुगोस् भनेर सरकारी अधिकरणहरूलाई समेत १/१ मानिका पिण्डक (कुत) आउने जग्गा दिएको कुराको समेत उल्लेख पाइन्छ ।[7] यसरी नै देवदास १० जनालाई वर्षदिनसम्म खान १४० मानिका धान र देवदासी २० जनालाई ३०० मानिका धान छुट्याइएको कुरा नरेन्द्रदेवको अनन्तलिङ्गेश्वर अभिलेखबाट स्पष्ट हुन्छ ।[8]

माथि उल्लेख भएका 'मानिका' को प्रयोग गरिएका अभिलेखको अध्ययनको आधारमा गहन विचार गरेको खण्डमा 'मानिका' ले अहिलेको माना बराबर परिमाण बुझाएको देखिदैन किनकि १ माना कुत आउने खेतले राजकोषलाई मात्र नभएर कसैलाई पनि केही प्रभाव पार्न सक्दैन । यदि त्यसको सट्टामा १ मानिका धान कर स्वरूप बुझाउनुपर्ने कुराको उल्लेख भएको भए मानिकाले अहिलेको माना बराबर परिमाणलाई नै बुझाउने कुराको बढी संभावना हुन्थ्यो । यसै गरेर 'मानिका' लाई माना बराबर परिमाण मान्ने हो भने ३०० मानिका धानले २० जना मानिसलाई एक वर्ष खाने कुराको बन्दोबस्त भएको कुरा बुझ्नुपर्ने हुन्छ, जुन कुरा कुनै हालतमा पनि संभव हुँदैन ।

यसरी लिच्छविकालीन समाजमा बहुत प्रचलनमा देखिएको मापन इकाई वा साधन 'मानिका'को माप अहिले-को पाथी र मनभन्दा पनि बढी भएको कुरामा सहजै अनुमान हुन सक्दछ । यदि नामकै आधारमा भन्ने हो भने मानासँग यसको जति संबन्ध हुन्छ, उत्तिकै प्राचीन माणी वा मनसँग पनि । त्यसैले प्राचीन मापन इकाई माणीसँग पनि यसको तौल परिमाणको सम्बन्ध थियो कि ? भन्ने कुरा पनि विचारणीय हुन्छ । कौटिल्यले पनि विभिन्न नाप-तौलका साधनमध्ये 'आयमानी' लाई पनि उल्लेख गरेका छन् जुन माणीलाई नै भनिएको हुनुपर्दछ ।[9] यो भन्दा पनि महत्त्वपूर्ण कुरा के देखिन्छ भने, लिच्छविकालीन समाजका नापतौलका साधनहरूको नाम र परिमाण प्राचीन भारतीय साम्राज्यहरूमा प्रचलित नाम र साधनसँग मिल्दा जुल्दा पाइन्छन् । जुन 'प्रस्थ' (पाथी)[10] कुडव (कुरुवा)[11] र घटिका, तैलघटिका आदि हुन् । प्राचीन ग्रन्थहरू मनुस्मृति, लीलावती, कौटिल्यको अर्थशास्त्र आदिमा कुडव, प्रस्थ, तुला, ढक, तराजु, तैलघटिका, द्रोण, आढक, पल, मुष्टिका आदि मापन सामग्री तथा इकाईको स्पष्ट रूपमा उल्लेख भएको पाइन्छ ।

मानिकाको परिमाणको विषयमा इतिहासकारहरूको बीच मतैक्य नदेखिनुको साथसाथै निकै द्विविधाहरू देखिए तापनि यस विषयमा निक्यौल गर्न खोज्दा केही तथ्य कुरा अवश्य पनि प्राप्त गर्न सकिन्छ । ललितपुर चपः टोलको मुगिनीको अभिलेखबाट प्रस्थ र मानिकाको परिमाणको विषयमा अध्ययन गर्ने ठोस आधार पाइएको छ । यस अभिलेखमा "पश्चिमपट्टि १०० भूमि ४० मानिका कुत, दक्षिणतर्फ ६० भूमि ३६ मानिका कुत" सँगसँगै त्यही ३६ मनिकासँग नै सम्बन्धित गराएर "छ सय गृह प्रस्थ" भन्ने कुराको उल्लेख परेको छ ।[12] "पश्चिमप्रदेशे भूमि शत १०० पिण्डमान्या पञ्चाश ५० भूय ग्रामदक्षिणप्रदेशे भूमि षष्टि ६० पिण्डमान्या षट्त्रिंशत ३६ गृहप्रस्थ षष्ठ-शताय ।" यसरी यहाँ छुट्टाछुट्टै पिण्डक (कुत) को उल्लेख गर्दा कुनै भूमिको उल्लेख नगरीकन अगाडिको ३६

CamScanner

मानिका संगं ६०० गुहप्रस्थलाई पनि जोडिएको हुँदा ३६ मानिकालाई नं बढी प्रामाणिक रूपमा बुझाउन ६ सय गुह प्रस्थ अर्थात् ६ सय घर व्यवहारमा चलेको पाथी भन्ने कुरो देखाइएको हुनुपर्दछ । कौटिल्यको अर्थशास्त्रमा पनि व्यवहारमा चल्ने नापतौलका साधनको पनि उल्लेख भएको पाइन्छ जसलाई त्यस समयमा 'व्यावहारिकी' भनिन्थ्यो ।[१३]

उपरोक्त छ सय गुह प्रस्थलाई ३६ मानिकाले भाग गरेर हेर्दा १६.६७ घर व्यवहारमा चलेको पाथीको १ मानिका परिमाण पर्न आउँछ । उता प्राचीन ग्रन्थ मनुस्मृतिमा[१४] पनि १६ प्रस्थको १ द्रोण हुन्छ भन्ने कुराको उल्लेख परेको हुनाले करीब करीब द्रोणको र मानिकाको परिमाण बराबर देखिन्छ । लिच्छविकालीन अभिलेखहरूको व्यापारिक र समाजका लेनदेनका कारोबार परिचालन गर्ने साधनहरू प्राचीन ग्रन्थमा उल्लेख भए अनुरूप नं व्यवस्था भएको कुरा स्पष्टतया थाहा हुन्छन् तर यो 'मानिका'को विषयमा भने न त प्राचीन ग्रन्थहरूमा नं उल्लेख भएको पाइन्छ न त नेपालका लिच्छवि अभिलेख बाहेक अन्यत्र कहींको समकालिन र त्योभन्दा अगाडिका अभिलेख-मा नं । सामाजिक रीति स्थिति बन्दोबस्त आदि कुरादेखि लिएर साहित्य कला दर्शन, आदि संपूर्ण कुराको लागि प्राचीन धर्मग्रन्थ वेद, उपनिषद् र प्राचीनतम हिन्दू साम्राज्यलाई नमूनाको रूपमा स्वीकार्ने लिच्छविहरूले जस्ताको तस्तो रूपमा नेपाली समाजलाई पनि त्यही अनुरूप संचालन गरेको देखिन्छ र यसरी नापतौलका साधनहरू पनि प्रायः उस्तै नाम र परिमाणमा चलाएको बुझिन्छ । यद्यपि 'मानिका' भन्ने नामचाहिं लिच्छविकालीन नेपाली समाज-को मौलिक नं ठान्नुपर्ने हुन्छ । मनुस्मृति आदि ग्रन्थमा उल्लेख भएको र प्राचीनतम हिन्दू साम्राज्यमा प्रचलन भएको 'द्रोण' लाई भने लिच्छविहरूले कसरी बिर्सिए ? भन्ने कुरा यस परिप्रेक्षमा ज्यादै महत्त्वपूर्ण कुरा हुन्छ । जहाँसम्म संभव छ; प्राचीन 'द्रोण' र लिच्छविकालीन मानिकाको परिमाण करीब करीब एउटै भएको हुँदा लिच्छविहरूले द्रोणलाई नं 'मानिका' नामकरण गरी उही माप परिमाणमा 'मानिका' प्रचलनमा ल्याएको हुनुपर्दछ । यसरी यस कुरालाई स्वीकार्दा लिच्छविकालिक नापतौल परिमाणमा पनि अहिले जस्तो ४ कुरुवाको १ पाथी देखिन आउँछ र यस्तै करीव १६ प्रस्थ (पाथी) को १ मानिका हुने बुझिन्छ । मनुस्मृतिमा पनि १६ पलाको १ प्रस्थ र १६ प्रस्थको १ द्रोण हुने कुराको उल्लेख भएको पाइन्छ ।[१५] यसरी १६ पाथीभन्दा केही बढी परिमाण मानिकामा स्पष्ट रूपमा देखिने हुनाले नं 'मानिका' लाई आजकालको मन भन्दा पनि बढी परिमाणमापकको रूपमा मान्न सकिन्छ ।

उपरोक्त तथ्यहरूको अध्ययन र मननबाट लिच्छविकालका अधिकांश अभिलेखमा उल्लिखित मापन इकाई मानिकाको खास परिमाण स्पष्ट हुन आएको स्वीकार्य हुने कुरामा विश्वास राख्न सकिन्छ । स्मरणीय छ, आजभन्दा अगाडि भएका लिच्छविकालीन सामाजिक आर्थिक पक्षका अध्ययनहरूमा मानिकाको परिमाण विषयमा द्विविधात्मक विचारधाराहरू नं भएको पाइन्छ । मृगिनीको अभिलेखमा उल्लेख भएको गुहप्रस्थलाई कसं कसंले त बाटोको रूपमा पनि उल्लेख गरेको पाइन्छ । तर यस कुरालाई कुनं हालतमा पनि स्वीकार्न सकिन्न । धनवज्र वज्राचार्यले यस अभिलेखमा उल्लेख भएको गुहप्रस्थलाई प्रश्नवाचक चिह्न राखी घर व्यवहारमा चलेको पाथी हो कि ? भन्नेतर्फ ध्यानाकर्षण गर्नुभएको छ । तारानन्द मिश्रले भने यसलाई पाथीको रूपमा नं स्वीकार्नुभएको छ तापनि उहाँले ३६ मानिकाको १०६ पाथी र करीव ३ पाथीको १ मानिका हुन्थ्यो भनेर चित्त नबुझ्ने अर्थ लगाउनुभएको छ । बरु उहाँले भारतीय विद्वान्‌हरूको विचार उल्लेख गर्नुभएको छ जस अनुसार "नेपाल तराई तथा भारतको प्रचलित आधुनिक मन प्राचीन मानिका तथा माणीबाट विकृत भएको हो" भन्ने कुराचाहिं माथि यस परिप्रेक्षमा गरिएको हिसाबसंग करीव करीव मिल्न आउँछ । यो बाहेक उहाँले उल्लेख गर्नुभएको जस्तो यस अभिलेखमा ३६ मनिकाको १०६ पाथी भन्ने अर्थ नलागेर त्यहाँ त ३६ मानिकाको ६ शय गुह प्रस्थ भन्ने अर्थ लाग्दछ । लगभग १६ प्रस्थ(पाथी) को १ मानिका मान्दा नं अभिलेखमा उल्लेख भए अनुरूप मिल्दोजुल्दो परिमाण निस्कन्छ र मानिकाले गर्ने काम र प्रयोगको वास्तविक अर्थ खुल्दछ । जस्तो १ मानिका कुत अधिकरणलाई बुझाउनु भन्दा, यस अर्थमा लगभग

१६ पाथी (प्रस्थ) अन्न बुझाउनु भन्ने कुरा बुझिन्छ । जसले गर्दा अभिलेखमा प्रयोग भए अनुरूप 'मानिका'ले ठूलं कार्य गर्न सक्ने कुरा स्वीकार्य हुन्छ ।

यसरी 'मानिका' प्राचीन नेपालको यस्तो मापन इकाइको रूपमा मान्न सकिन्छ जसको नामकरण मौलिक रूपमा नेपाली माटोमै भएको हो । अर्थात् यसको परिमाणको संबन्ध अन्य कुनमुकं इकाईसंग भए तापनि 'मानिका'ले नाममा भने स्पष्ट रूपमा नेपाली मौलिकताको प्रतिनिधित्व गरेको छ भन्नुमा अत्युक्ति हुन्न । यसमा उल्लेखित उपरोक्त विचारबाट मानिका र प्रस्थको ऐतिहासिकता को बारेमा थोर बहुत तथ्यता प्रस्तुत भएको छ । अब तल कुडव र अन्य इकाई र साधनको विषयमा उल्लेखगर्दा प्रस्थ समेत नाप तौलका अन्य साधनको विषयमा अझ स्पष्ट हुँदै जानेछ ।

कुडव (कुरूवा):

प्राचीन नेपालमा प्रचलित नापतौलका साधन मध्ये कुडव पनि एक थियो । वास्तवमा अहिलेसम्म अविच्छिन्न रूपले लेनदेन व्यवहारमा चलेको कुरुवालाई नै पहिले पहिले कुडव भनिन्थ्यो । खास गरी लिच्छविकालीन नेपालमा हरेक क्षेत्रका व्यवहार र कारोवारहरू प्राचीन धर्मशास्त्रअनुरूप नै चलेको हुनाले नापतौलका सामग्रीहरूमा पनि धर्मशास्त्र, स्मृतिसँग सामञ्जस्य नै राखेको देखिन्छ । यसको प्रमाणको लागि लिच्छविकालीन एक अभिलेखमा उल्लेखित निम्न हरफहरूलाई लिन सकिन्छ :

"स्मृतिनामगतेः श्रुतीनां तदथलोके नियतं ··· ···
शास्त्रे मनुपमबृहस्पत्युशनसां विधानं कृत्यानामसुगमपदं लोक······"[१६]

प्राचीन राज्यशास्त्रको विषयमा ख्यातिप्राप्त ग्रन्थ कौटिल्यको अर्थशास्त्रमा कुडवको विषयमा स्पष्टसंग उल्लेख भएको पाइन्छ । जसअनुसार सानु अर्थात् कम परिमाण नाप्नको लागि १, १/२, १/४, १/८, कुडव (कुरुवा) को नाप बनाउनु भन्ने विवरण दिइएको छ ।[१७] यसै सन्दर्भमा अर्थशास्त्रमा घ्यू, तेल आदि द्रव्य पदार्थ नाप्ने इकाईको मूल्य अन्न नाप्ने इकाईकोभन्दा दोब्बर हुनुपर्दछ भन्ने कुराको पनि उल्लेख परेको छ ।[१८] घ्यू र तेलकै कुडवको माध्यमबाट नाप गर्दा उदाहरणको लागि अर्थशास्त्रमा ८४ कुडव घ्यूको १ वारक र तेलचाहिं ६४ कुडवको नै १ वारक मानिने भन्ने कुराको उल्लेख परेको छ । यसैगरी चरकले पनि कुडवको विषयमा उल्लेख गरेका छन् । जसअनुरूप १६ सुवर्णको १ अञ्जलि र १० अञ्जलिको १ कुडव हुन्छ ।[१९] भास्कराचार्यले पनि लीलावतीमा नापतौलको विषयमा चर्चा गर्दा अन्नमापक रूपमा कुडवको उल्लेख गरेका छन् । जसमा प्राचीन आचार्यहरूले निम्न बमोजिम नाप–जोखको व्यवस्था गरेको कुराको उल्लेख छ ।

जस्तोः १६ द्रोणको १ खारी,
४ आढकको १ द्रोण,
४ प्रस्थको १ आढक र
४ कुडवको १ प्रस्थ हुन्छ भन्ने उल्लेख छ ।[२०]

यसरी विभिन्न प्राचीन ग्रन्थहरूमा कुडवलाई एक महत्त्वपूर्ण परिमाण मापक साधनको रूपमा उल्लेख गरिएको पाइएबाट यसको ऐतिहासिक महत्त्व र तथ्य समेत बढ्न गएको कुरामा दुइ मत हुन सक्दैन । कौटिल्यको अर्थशास्त्रमा यस विषयमा स्पष्टतया उल्लेख हुनु र भास्कराचार्यको लीलावतीमा पनि यसको माप परिमाणको विषयमा उल्लेख गर्दा प्राचीन आचार्यहरूको विचारलाई नै व्यक्त गरिएको पाइएकोले यसको प्रचलनको शुरुवातको समयलाई निर्भयसाथ ईशापूर्व मान्न सकिन्छ ।

CamScanner

यसरी ज्यादै प्राचीन कालदेखि हिन्दू समाजको व्यावहारिक लेनदेनको साधन बन्दै आएको कुडव हाम्रो नेपाली प्राचीन समाजमा पनि आएर घुलमिल हुन नछुटेको कुरा लिच्छवि राजा नरेन्द्रदेवको समयको संवत् ६९ को देउपाटनको अभिलेखले स्पष्ट पारेको छ।[२१] यसरी लिच्छविकालीन नेपालमा पनि व्यापारिक लेनदेनको रूपमा तथा आन्तरिक व्यावहारिक कारोबारको लागि कुडवको प्रयोग हुन्थ्यो भन्ने तथ्यलाई स्पष्टतया अँगाल्ने स्थान हामीहरूले पाएका छौं। तर दुःखको कुरा के भने माथि उल्लेख भएको अभिलेखले १ कुरुवा धानले गर्नुपर्ने विनिमयको कार्यतिर संकेतसम्म गरेको छ तर वास्तवमा त्यति परिमाण धानले के काम गर्ने हो ? भन्ने विषयका अक्षरहरू मेटिएको हुँदा यस विषयमा यसै हो भन्ने प्रमाण मिल्न सकेको छैन। किनकि यस अभिलेखमा धान्यकुडव १ भन्दा ठीक अगाडिका अक्षरहरू नष्ट भएका छन्। जसले गर्दा कति परिमाण धान १ कुडवमा त्यस समयमा हुन्थ्यो भन्ने विषयमा पनि बुझ्न केही असजिलो भएको छ। तर यसको परिमाणलाई निक्यौल गर्न खोज्दा हामी अवश्य पनि वास्तविक तथ्यतामा पुग्न सक्दछौं। लिच्छविकालीन नेपाली समाज प्राचीन धर्मशास्त्र, नीति, परम्परा अनुरूप चलेको र त्यही प्राचीन परम्परालाई नै आफ्नो परिस्थिति अनुरूप अनुकरण गरेको पाइएको हुँदा र 'कुडव' भन्ने शब्द नै प्राचीन हिन्दू समाजबाटै लिच्छविहरूले लिएको बुझिएको हुँदा यसको परिमाण पनि उही परम्परा अनुरूप अर्थात् ४ कुडवको १ प्रस्थ (४ कुरुवाको १ पाथी) कै रूपमा चलाइएको हुनुपर्दछ। यस सन्दर्भमा महत्त्व-पूर्ण साथै तथ्यतालाई अँगाल्ने कुरा भने आज पनि हाम्रो समाजमा लेनदेनको माध्यमको रूपमा चलेको कुरुवा र पाथीको परिमाणमा ४ कुरुवाको १ पाथी अर्थात् ४ कुडवको १ प्रस्थ नै रहेको पाइन्छ।

यसरी ज्यादै प्राचीन कालदेखि हाम्रो समाजको दैनिक लेनदेन प्रक्रियाको माध्यम बनेको कुडव(कुरुवा)लगभग २ हजार वर्षको आयुसम्म उही माप परिमाण लिएर हाम्रो अगाडि आइपुगेको छ। प्राचीन नेपालमा यसको प्रचलन अन्य मानिका, घटिका आदि माध्यमको तुलनामा कम नै भएको आभास मिल्दछ किनकि आजसम्म यसको उल्लेख भएको १ मात्र प्राचीन अभिलेख हाम्रो अगाडि रहेको छ। हुन त पछि हुने अन्य गहन खोजीहरूबाट यस विषयमा उल्लेख भएका अन्य प्रमाण पनि पाउन भन्न चाहिं मिल्दैन। यदि भविष्यमा हुने अनुसन्धानबाट अरू बढी तथ्यता प्राप्त गर्न सकेको खण्डमा यस विषयमा अवश्यं पनि बढी जानकारी प्राप्त गरेर हाम्रो व्यावहारिक परम्पराको इतिहास बनाउनमा बढी सहयोग पुग्ने थियो।

अन्य विविध इकाई तथा माध्यमहरूः–

प्राचीन नेपालको सामाजिक, आर्थिक इतिहासको अध्ययन गर्दा प्रायः सबैजसो क्रियाकलापहरू प्राचीन नीति शास्त्र, धर्मशास्त्र, स्मृति साथै प्राचीन हिन्दू साम्राज्यहरूसंग मिल्दा जुल्दा देखिन्छन् भन्ने कुरा त माथि नै पनि उल्लेख गरिसकिएको छ। समाजमा वर्णसंकर नहोस् भन्ने धारणाले लिच्छवि शासकहरूले सामाजिक स्थिति बन्देज र बन्दोबस्त ज्यादै राम्रोसँग गरेको कुरा अभिलेखको आधारमा स्पष्ट हुन आएको छ। आर्थिक क्षेत्रमा पनि व्यापार वाणिज्यको विकास र विस्तार गर्न व्यवस्थित वाणिज्य नीति नै तात्कालिक शासकहरूले तर्जुमा गरी लागू गरेको कुरामा धेरै हदसम्म विश्वास राख्न सकिन्छ। किनकि अंशुवर्माको टिष्टुङको अभिलेखबाट वैदेशिक व्यापारको लागि निकासी गर्न विभिन्न वस्तुहरूको छुट र बन्देज गरिएको साथै सरकार तर्फबाट स्वीकृति लिनुपर्ने आदि कुराको उल्लेख भएको कुरा थाहा पाइन्छ।[२२] यसरी वैदेशिक साथै आन्तरिक रूपमा हाटबजारको पनि उचित व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। विभिन्न किसिमका करको विषयमा पनि लिच्छविकालीन अभिलेखमा उल्लेख भएको पाइन्छ। यसरी हाटबजारको सुव्यवस्थाको लागि नापतौलका साधनको पनि उचित बन्दोबस्त भएको हो जुन बन्दोबस्त प्राचीन परंपराअनुरूप गरिएको थियो।

CamScanner

नापतौलका माध्यमहरू मानिका, प्रस्थ, कुडव आदि प्राचीन ग्रन्थहरूमा उल्लेख भएअनुरूप नै नेपालमा प्रयोग भएको र 'मानिका' लाई प्राचीन 'द्रोण' तौल परिमाणसँग संबन्धित भएको र नाम भने नेपालको मौलिक भएको कुराको सप्रमाण माथि उल्लेख गरिसकिएको छ । अब प्राचीन नेपालमा देखिएका अन्य नापतौलका साधनहरू ढक, तराजु, तुलो, माटोका विभिन्न किसिमका भाँडाहरू आदिको प्रयोगको विषयमा चर्चा गरौं । यी उपरोक्त नापतौलका माध्यम तथा इकाई मध्येमा पनि तुलनात्मक रूपमा सानु वा कम परिमाण मापन कार्यको लागि ढक-तराजु आदिको प्रयोग गर्ने र ठूलो परिमाणमापनमा घट, घटिका तथा अन्य सामग्रीहरू प्रयोग गर्ने परम्परा लिच्छविकालीन नेपाल-भन्दा पहिलेदेखि नै अन्य हिन्दू सभ्यताहरूमा चलेको कुरा विभिन्न ग्रन्थहरूको आधारबाट स्पष्ट हुन आएको छ । प्राचीन नीतिशास्त्र मनुस्मृतिमा नापतौलका इकाईमा त्रसरेणु, लिक्षा, राजसर्षप, गौरसर्षप (सेतो सर्स्यूं प्रमाण), मध्यम यव (जौ), रत्ती, मासा, कर्ष, तोला वा सुवर्ण, पल, धरण आदिको उल्लेख छ ।[२३] त्यस्तै गरेर प्राचीन गणित संबन्धी ग्रन्थ भास्कराचार्यको 'लीलावती' मा यव, गुञ्जा, वल्ल, धरण गद्याणक, घटक आदि भारपरिमाणमा; माष, कर्ष, पल, सुवर्ण, माष आदिमा; त्यस्तै द्रोण खारी, आढक, प्रस्थ, कुडव द्रोण आदि मापमा भनी नापजोख गर्ने इकाई र माध्यमको विषयमा उल्लेख पाइन्छ ।[२४] यसरी नै कौटिल्यले रत्ती, माष, रूप्यमाषक, धरण, वज्रधरण, सुवर्ण, तुला, पल, भार, आयमानी, व्यावहारिकी, अन्तपुर भाजनी, सार्थ तैलघटिका, घृतघटिका, आदिका समेत उल्लेख गरेका छन् ।[२५] यसरी नापतौलका सामग्री र इकाईका नाम विषयमा मात्र चर्चा नगरेर यी सामग्रीहरूमा कुनै किसिमको कैफियत हुन नपाओस् भनेर त्यस विषयमा निर्दिष्ट जाँचबूझको व्यवस्थाको विषयमा पनि प्राचीन ग्रन्थ-हरूमा उल्लेख भएको पाइन्छ । आचार्य कौटिल्यले अर्थशास्त्रमा "पौतवाध्यक्षले हरेक ४–४ महीनामा तुला, ढक, तराजु, द्रोण आदि नापतौलका साधनहरूको जाँच गर्नु र कुनै व्यापारीले निर्दिष्ट समयभित्र जाँच नगराएमा सवा सत्ताईस पण जरिवाना तिर्नुपर्दछ" भन्ने कुराको उल्लेख गरेका छन् ।[२६] यस्तै गरेर मनुस्मृतिमा पनि निम्न बमोजिम उल्लेख भएको पाइन्छ—

तुलामानं प्रतिमानं सर्वं चस्यात्सु लक्षितम् ।
षट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ।।

अर्थात् ढक, तराजु, माना-पाथी आदि नाप जोख गर्ने सामानहरू ६/६ महीनामा जाँच गर्नू ।[२७]

उपरोक्त तथ्यहरूको आधारमा ढक तराजु, घटक आदि विभिन्न व्यापारिक र व्यावहारिक लेनदेनका नाप-तौलका साधनहरू धेरै पहिलेदेखि नै प्राचीन भारतमा चलेको बुझिन्छ । माथि नै सप्रमाण उल्लेख गरिसकिएको छ कि प्राचीन नेपालमा पनि यिनै प्राचीन ग्रन्थहरूको आधारमा नै समाज चलेको थियो । त्यसै हुनाले उक्त ग्रन्थहरूमा उल्लेख भएअनुरूपमा नापतौल प्रणाली र बजार व्यवस्था लिच्छवि समाजमा विद्यमान थियो र प्रायः उही नियम-हरू लागू गरिएका थिए भन्ने कुराको संवत् १०३ को नरेन्द्रदेवको पशुपति वज्रधरमा रहेको अभिलेखले अझ स्पष्ट रूपमा दिशाबोध गराउँछ । यस अभिलेखमा हाटबजारको सुव्यवस्था र हाटबजारमा लाग्ने "आपणकर" साथै "अधिकमासतुलादण्ड" को विषयमा उल्लेख परेको छ ।[२८] यसको अर्थ ६/६ महीनामा जाँच गर्दा तल माथि परेमा व्यापारीहरू माथि लगाइने दण्ड भन्ने हुन्छ । यसरी उपरोक्त कुराले लिच्छविकालीन नेपालमा पनि हाटबजार व्यवस्था र नापतौल प्रणाली प्राचीन भारतीय साम्राज्यहरूको जस्तै भएको कुरामा द्विविधा उत्पन्न हुन सक्दैन । धूम्बाराहीमा भएको वि. सं. २०२२–२३ को उत्खननबाट प्राप्त भएको माटोका पाथीका टुक्राहरूले यस कुरालाई बढी प्रमाणिक बनाएको छ किनकि उत्खननबाट प्राप्त पाथीका टुक्राहरूमा विभिन्न नमणजीव, समचन्द्र तथा त्यस्तै अनेक नामहरू लिप्यङ्कित भएबाट ती व्यक्तिहरू नापतौल व्यवस्थाको क्षेत्रमा जाँचबूझ गर्ने अधिकारीका नामहरू भएको कुरामा विश्वास राख्न सकिन्छ ।[२९] यो भन्दा बढी यस किसिमका नापतौलका साधनसम्बन्धी कुरा बुझाउने

CamScanner

अभिलेख र अन्य प्रामाणिक स्रोत पाउन सकिएको छैन तर यही प्रमाणले मात्र पनि ढक, तराजु आदि व्यावहारिक नापतौलका सामग्रीहरुको प्रयोग लिच्छविकालमा प्रचूर मात्रामा भएको कुरामा कुनै शंका रहन सक्दैन । यद्यपि ढक, तराजु प्रयोग गर्दा कुन् इकाईको प्रयोग हुन्थ्यो ? र तिनको नाम के हो ? भन्ने विषयमा स्पष्ट ज्ञान हुन सकेको छैन, तैपनि प्राचीन ग्रन्थहरुको प्रभाव हरेक क्षेत्रमा परेको हुनाले प्राचीन प्रणाली अनुरुप नै माथि उल्लेख गरिएका विभिन्न तौल इकाईको प्रयोग गरिन्थ्यो कि ? भन्ने तर्क हाम्रो ध्यान स्वतः आकर्षित हुन जान्छ । यसको प्रमाण स्वरूप हिरण्य, सुवर्ण, कार्षापण आदिको अभिलेखमा भएको उल्लेखलाई लिन सकिन्छ ।

माथि उल्लेखित स्तरीय नापतौल नै लिच्छवि समाजमा प्रचलित भएको भए तापनि साधारण लेन देनमा माटोका गाग्रो घैंटो आदिको साथै अन्य विभिन्न भाँडाकुँडा पनि उत्तिकै प्रचलित भएको कुरा अभिलेखहरुको अध्ययनबाट स्पष्ट हुन्छ । पशुपति छत्रचण्डेश्वरको अभिलेखमा १ घडा तेलको विषयमा, साँगाको अंशुवर्माको अभिलेखमा १२ गाग्रो तेलको विषयमा र नक्साल नारायणचौरको अभिलेखमा २२ गाग्रोको विषयमा उल्लेख भएको छ । यसका साथसाथै चापागाउँको शिवदेवको अभिलेखमा भकुण्डिका माछा बिक्रीको विषयमा उल्लेख भएको छ । यहाँ भकुण्डिका माछा भन्नाले माछा बिक्री गर्न निश्चित मापको ठूलो माटोको भाँडो भन्ने कुरामा धेरैहदसम्म विश्वास राख्न सकिन्छ । स्मरणीय छ, यस्तै गरी काठमा उनेर बिक्री गरिने माछालाई काष्ठिका माछा भनेर अभिलेखमा उल्लेख भएबाट उपरोक्त कुरामा बढी विश्वास राख्न सकिन्छ । यस्तै परिमाण मापक साधनको विषयमा कौटिल्यको अर्थशास्त्रमा पनि उल्लेख भएको पाइन्छ जसमा २१ कुडको १ घृतकाटिका र १६ कुडवको १ तैलघटिका भन्ने स्पष्ट उल्लेख पाइनु र यहाँ लिच्छवि अभिलेखहरूमा पनि 'तैलघटा' को प्रष्ट उल्लेख पाइएबाट उही प्राचीन हिन्दू सभ्यताहरुको अनुरुप चलन चलेको कुरामा विश्वास राख्न सकिन्छ । कुनै कुनै अभिलेखमा त विनिमयको रूपमा निश्चित चाकुका ढल्लाले पनि लेन-देनमा काम गरेको कुरा देखिन्छ ।[१०] वस्तुविनिमयको रूपमा यसरी चाकुका ढल्लाले पनि गणना गरिने परम्परा त्यस समयमा थियो ।

यस किसिमले प्राचीन नेपालको नापतौल प्रणाली सरकारतर्फबाट पूर्ण देखरेखका साथ प्राचीन ग्रन्थहरूमा उल्लेख भएअनुरूप अर्थात् प्राचीन हिन्दू परंपराअनुरूप चलेको कुरा स्पष्ट प्रायः हुन्छ; जसले गर्दा बजार व्यवस्था समेत सुव्यवस्थित भएको कुरा बुझ्न सकिन्छ । उपरोक्त तथ्यहरूको आधारमा हामी यो भन्न सक्दछौं कि, लिच्छवि शासकहरुले राजनैतिक र सामाजिक क्षेत्रमा मात्र ध्यान नदिएर देशको आर्थिक क्षेत्रमा पनि उत्तिकै ध्यान दिएका थिए । बजार व्यवस्था सुव्यवस्थित होस् भन्नाका खातिर प्राचीन धर्मपरम्परा अनुरूप तौल स्तर समेतको अध्ययन र मनन गरी कार्यान्वयन गराएका थिए ।

टिप्पणी:–

१. डा. हितनारायण झा, 'द *लिच्छविज्*' वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरिज अफिस, १९७० ।

२. ऐजन्, पृ. १९५ ।

३. धनवज्र वज्राचार्य, *लिच्छविकालका अभिलेख*, किर्तिपुर : नेपाल तथा एशियाली अध्ययन संस्थान, २०३०, पृ. ५ ।

४. ऐजन्, अभिलेख संख्या ११ ।

५. ऐजन्, अभिलेख संख्या १२९ ।
६. ऐजन्, अभिलेख संख्या १५० ("...तण्डुल मानिकाद्वयं दातव्यं ...") ।
७. ऐजन्, अभिलेख संख्या ३२ ।
८. ऐजन्, अ. सं. १२९ ।
९. वाचस्पति गैरोला, (अनु.) *कौटल्यका अर्थशास्त्र*, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन, १९६२, २।३५।१९ ।
१०. वज्राचार्य, पूर्ववत् नं. ३, अ. संख्या ९५ ।
११. ऐजन्, अ. संख्या १३४ ।
१२. ऐजन्, अ. संख्या ९५ ।
१३. गैरोला, पूर्ववत् नं. ९, २।३५।१९ ।
१४. ए. एल्. बासाम, *द वण्डर ह्वाट् वाज् इण्डिया*, न्यूयोर्क : म्याक्मिलन कम्पनी, १९५४, पृ. ५०३। तारानन्द मिश्र, 'नापको माध्यमको रूपमा पाथीको प्रयोग,' *प्राचीन नेपाल संख्या २१* (२०२९ कार्तिक) पृ. ३७ ।
१५. ऐजन्, पृ. ३७ ।
१६. वज्राचार्य, पूर्ववत् नं. ३, अ. संख्या ३५ ।
१७. गैरोला, पूर्ववत् नं. ९, २।३५।१९ ।
१८. ऐजन्, २।३५।१९ ।
१९. मिश्र, पूर्ववत् नं. १४, पृ. ४३ ।
२०. पण्डित लषणलाल झा, *श्रीमद्भाष्कराचार्यविरचिता लीलावती* : वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन, २०१८ पृ. ४ ।
२१. वज्राचार्य, पूर्ववत् नं ३, अ. संख्या २५ ।
२२. ऐजन्, अ. संख्या ७३, ७४ ।
२३. पं. चक्रपाणि चालिसे (अनु.) *मनुस्मृति* काठमाडौं: नेपाली भाषा प्रकाशिनी समिति, २००३, पृ. २००।
२४. झा, पूर्ववत् पृ. २, ४ ।
२५. गैरोला, पूर्ववत् नं. ९, २।३८।१९ ।
२६. ऐजन्, २।३५।१९ ।
२७. चालिसे, पूर्ववत् नं. २३, ८।४०३ ।
२८. वज्राचार्य, पूर्ववत् नं. ३. अ. संख्या २३४ ।
२९. मिश्र, पूर्ववत् नं. १४, पृ. ४१, ४२ ।
३०. वज्राचार्य, पूर्ववत् नं. ३, अ. संख्या, १२८ । (विशटिकया...णाकर गुडशत)

Nepalese Culture
Vol. IV 1984 (2041)

नेपालमा सूर्यपूजाको परम्परा

डिल्लीराज शर्मा*

जसको प्रकाशबाट कयौं प्राणीहरू आफ्नो दैनन्दिनी कार्यमा जुट्ने अवसर पाउँछन्, जसको न्यानो घामबाट प्रत्येक जीवले कठाँग्रिएको जाडोबाट छुटकारा पाउँछ, तिनै देदीप्यमान सूर्यलाई मानव प्राणीले कदापि बिर्सन सकेन । यसैले होला सूर्यपूजाको परंपरा आजभोलि मात्र होइन मानव उद्भवको इतिहासदेखि नै कुनै न कुनै रूपमा चल्दै आएको छ ।

प्रारम्भिक मानवहरू जब जंगली अवस्थामा थिए तबसम्म धर्मको कुनै स्वरूप बनिसकेको थिएन, तापनि प्रकृतिमा घट्ने विभिन्न घटनाहरूलाई उनीहरूले कौतुहलको दृष्टिले हेर्न थालिसकेका थिए । प्रकृतिमा घट्ने यस्ता घटनाहरू जस्तो आकाशको गडगाड गुड्ड, हुरी, आँधी, अन्धकार र सूर्योदयको प्रकाशलाई उनीहरूले कुनै एउटा शक्ति जिम्मेवार रहेको संझे । साथै उसैको कारणबाट यी जम्मै घटनाहरू हुने अड्कल काटे । हुरि-आँधिले मानवलाई अस्तव्यस्त पार्दथ्यो । अन्धकारले उनीहरूलाई त्राही त्राही बनाउँथ्यो । तर सूर्यको प्रकाशबाट उनीहरूले केही सन्तोषको सास लिन पाउँथे यसैबाट त्यो शक्तिको उग्र र सौम्य मुद्रा पनि उनीहरूको कल्पनामा आउन थाल्यो । त्यसैले ती कल्पनातीत शक्तिको उग्ररूपबाट आफूलाई सुरक्षित राख्न र सौम्य रूपको बारंबार आगमन गराउन उसलाई पूजा, प्रार्थना र खाने वस्तु समेत चढाएर खुशी तुल्याउन थालियो । यसै अनुसार प्रत्येक दिन दृष्टिगोचर हुने सूर्यलाई पनि उनीहरूले पूजा र प्रार्थना गर्न थाले । यो पूजा र प्रार्थना उसको सौम्य गुणलाई निमन्त्रणा गर्नु नै थियो । संभवतः यसै रूपबाट सूर्यपूजाको परंपरा पनि कायम हुँदै आयो । संसारको विभिन्न ठाउँमा रहेका प्रागैति-हासिक गुफाहरूमा तात्कालिक मानवद्वारा बनाइएका केही यस्ता चित्रहरूलाई सूर्यको आकृतिसँग तादात्म्यता गरिएको छ । यसबाट पनि सूर्यले प्रारम्भिक मानवमा विश्वास पारिसकेको देखापर्छ ।

नवपाषाणकालतिर तत्कालिन मानवद्वारा बनाइएको प्रस्तर रेखा केन्द्र (Stone henge) लाई कसैले सूर्यदेवताको पूजाको लागि स्थापित भव्य मन्दिरको अवशेष हुनुपर्छ भन्ने अनुमान गरेका छन् ।[१] संसारमा रहेका प्राचीन सभ्यताहरूमा पनि सूर्यपूजाका परंपरा कायम भएको देखिन्छ । इजीप्टमा पहिले त 'रा' नामक सूर्य देवताको पूजा प्रचलित थियो । तर यो अनेकताको पूजा थियो साथै यो बौद्धिक पूजा पनि थिएन । पछि होमेन होटेप चौथोले इजीप्टमा धार्मिक सुधार गरे, जसअनुसार 'एटन' (Aton) देवतालाई सौर्यचक्रको रूपमा पूजा गर्न थालियो । एटनको पूजा सूर्योदय र सूर्यास्तको बेलामा नै हुन्थ्यो ।[२] प्राचीन पर्सियनहरूमा पनि सूर्यको पूजागर्ने प्रचलन थियो । जोराष्टरद्वारा स्थापित धर्ममा दुइटा कुरालाई मुख्य जोड दिएको थियो, त्यसमा एउटा दयालु र

---

* सहायक प्राध्यापक, त्रिभुवन बहुमुखी क्याम्पस पाल्पा ।

CamScanner

प्रकाश, अर्को दुष्ट र अन्धकार ।[३] यहाँ प्रकाश सूर्यसँगै संबन्धित भएको देखिन्छ । यस्तै फीनेसियनहरूमा पनि सूर्यपूजाको प्रचलन थियो भन्ने कुरा त बाल-पूजा (Baal-worship) ले नै देखाउँछ, जसलाई सूर्यपूजाको स्वरूप नै मानिएको छ ।[४] अन्य प्राचीन सभ्यतामा जस्तै सिन्धु सभ्यतामा पनि सूर्यपूजाको स्वरूप रहेको स्वीकार गर्न सकिन्छ । त्यहाँ प्राप्त कुनै मोहरमा स्वस्तिक तथा चक्राकार चिन्ह अंकित गरेको पाइन्छ । यसै आधारबाट यहाँका निवासीहरू सूर्यका उपासक पनि थिए कि भन्ने विद्वान्हरूले अनुमान गरेका छन् ।[५]

यहाँसम्म त सूर्यपूजाको सांकेतिक स्वरूप मात्र देखा पर्छ, तर वैदिककालमा प्रवेश गर्दा सूर्यले महत्वपूर्ण देवताको रूपमा आफ्नो स्थान लिन्छन् । वैदिक ऋषिले दैनिकरूपमा आकाशमा देखिने सूर्य वा सवितासँग पूजा र प्रार्थना गरेको वर्णनले यस कुराको पुष्टि हुन्छ । ऋग्वेदमा ऋषिले उदीयमान सूर्यसँग प्रार्थना गर्छन् कि मित्र, वरुण आदि देवताले उनलाई निष्पाप बनाउन् । यसबाट सूर्यले अनेक पाप पनि नष्ट गर्न सक्छन् भन्ने भावना आइसकेको देखिन्छ ।[६] यतिमात्र होइन ऋग्वेदमा ऋषिले अन्धकारलाई दूर गर्ने सूर्यको तीन रूपको वर्णन गर्छन् । उत्, उत्तर र उत्तम । यसै मन्त्रमा सूर्यको आधिदैविक आधिभौतिक र आध्यात्मिक स्वरूपको वर्णन पनि सुन्दर ढंगले गरिएको छ ।[७] ऋग्वेदको यस प्रकारको वर्णनले सूर्यपूजाले पछि गएर विस्तृत क्षेत्रमा फैलने आड भेटायो । नभन्दै पछि आउँदा सूर्यलाई आदित्य नामले उल्लेख गर्न थालियो साथै १२ वटा यी आदित्यको स्वरूपलाई पनि पूजा गर्न थालियो ।[८] यी १२ आदित्यहरूमा- भग, ऐश, अर्यमा, मित्र, वरुण, सविता, धात, विवस्वान्, त्वष्टा, पूषा, इन्द्र र विष्णु थिए ।[९] यस प्रकार वैदिककालीन ३३ देवताहरूमध्ये १२ आदित्यलाई स्वर्गस्थानका देवताको रूपमा पुजिन्थ्यो । हाम्रो गायत्री मन्त्र जो वैदिक ग्रन्थबाट लिइएको छ, त्यसमा पनि सूर्यलाई प्रार्थना गरेको पाइन्छ । जस्तो त्यसमा 'ॐ भूर्भूस्व तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गोदेवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात्' अर्थात् त्रिलोकमा श्रेष्ठ सूर्य भगवान्ले हाम्रो बुद्धिको उन्नति र विकासमा प्रेरित गरून् भन्ने उल्लेख पाइन्छ । आश्वलायन गृह्यसूत्रमा उपनयनसंस्कारको बेलामा आचार्यले आफ्नो शिष्यलाई लिएर भन्छन् 'देव सवित रेषते ब्रह्मचारी त गोपाय समामृत' । अर्थात् हे सविता यो तिम्रो ब्रह्मचारी हो यसको रक्षा गर यो मर्न नपावस् ।[१०]

सूर्यको गरिमाको महत्त्व उपनिषद्मा पनि पाइन्छ । १०८ उपनिषद्मध्ये एउटा सूर्योपनिषद्मा सूर्यको प्रशंसा मात्र होइन उनलाई सर्वश्रेष्ठ देवतामा मानिएको छ । जस्तो यसको एउटा श्लोकमा— सूर्याद्भवन्ति भूतानि सूर्येण परिपालितं । सूर्यालयं प्राप्नुवन्ति यः सूर्यः सोऽहमेव च ।। अर्थात् सूर्यबाट नै सबै चराचर प्राणीको उत्पत्ति हुन्छ उनले नै तिनीहरूको पालना गर्छन् तथा अन्तमा सबै चिज उनमा नै लीन हुन्छन्[११] भनिएको छ । रामायण र महाभारत महाकाव्यमा पनि सूर्यप्रतिको श्रद्धा, भक्ति र सद्भावनाको कमी छैन । यसै समयमा सूर्य भगवान्ले लगाउने गरगहना र उनको सजावटको वर्णन पाइन्छ । महाभारत ग्रन्थमा युधिष्ठिरले वनवासको समयमा सूर्यको स्तुति गरेका थिए ।[१२] यसबाट पनि त्यसबेला सूर्यको महत्त्व मात्र हैन उनी प्रतिको सद्भावनाको स्वरूप देखिन्छ । यस प्रकारको सद्भावना हिन्दू धर्मग्रन्थमा मात्र नभई प्राचीन बौद्धग्रन्थमा पनि पाइन्छ । बौद्धग्रन्थ महासुदस्सनमा प्राचीन भारतीय सूर्यपूजाको कथाहरू पाइन्छन् ।[१३] यसबाट हिन्दू देवताको समूहमा भए पनि बौद्धधर्मभित्र पनि सूर्यपूजा गर्ने परंपराको स्थान थियो । अनेक पालीग्रन्थमा 'सूर्य परित्त' भन्ने उल्लेख पाइनाले पनि यस कुराको समर्थन गरेको देखिन्छ ।

ईसापूर्वको शताब्दीताका केही मुद्रा र भरहुत स्तूपको वरिपरि रहेका सूर्यका मानव रूपको ऊर्ध्वकाय मूर्तिहरू र रश्मियुक्त कमलको फूलका चित्रहरूबाट त्यसबेला पनि सूर्यको पूजागर्ने परंपरा कायम रहेको थाहा हुन्छ,[१४] तर भविष्यपुराणको कथालाई हेर्दा भारतमा सूर्यको मूर्ति बनाई पूजा गर्ने परंपरा इरानबाट आएको देखिन्छ । भविष्य पुराणको १३९ अध्यायको कथाअनुसार श्रीकृष्णका छोरा साम्बले चन्द्रभागा नदीको तटमा एउटा सूर्यमन्दिर बनाए । तर त्यसको पूजारी हुन कुनै तयार भएनन् तब उनले उग्रसेनको पूजारी गौरमुखसँग सोध्दा गौरमुखले

भन्छन्— 'भगाय संप्रयच्छ त्वं पुरमेतच्छुभं विभो । यस्याधिकारी देवान्न देवतानां च पूजने ।'[१५] अर्थात् यो सुन्दर शहर मगलाई दिई अन्तमा देवताहरूको पूजागर्न उनैलाई दिनुहोस् । यसरी नै उनले शाकद्वीपका मगहरूलाई बोलाई पूजारी नियुक्त गरेका थिए । कनिष्कको मुद्रामा उल्लेखित इरानी देवता 'मिहिर' (मित्र या सूर्य)[१६] ले पनि यसै कुरालाई समर्थन गरेको कुरा विद्वान्हरू स्वीकार गर्छन् । विद्वान्हरूको भनाइअनुसार भारतमा सूर्यको मूर्ति बनाई पूजागर्ने परंपरा इरानीहरूको प्रभावबाट आएको हो । सूर्यलाई प्रार्थना र पूजा गर्ने परंपरा प्राचीन भए तापनि मन्दिर र मूर्तिहरू बनाई पूजा गर्ने प्रचलनको विकास भने संभवतः इरानी, जसलाई भविष्यपुराणमा शाकद्वीपका मगहरू भनिएको छ, बाट नै आएको हुनुपर्छ ।

भविष्यपुराणको १२७ र १२८ अध्यायमा सूर्यको प्रार्थनाबाट श्रीकृष्णको छोरा साम्ब कुष्ठरोगबाट मुक्त भएको वर्णन पाइन्छ ।[१७] यसबाट सूर्यभगवान्लाई यहाँ रोगमुक्तिकर्ताको रूपमा लिएको देखिन्छ । यस्तै उल्लेख बंगालमा प्राप्त अभिलेखमा पनि पाइन्छ । उक्त अभिलेखमा 'समस्तरोगानां हर्ता'[१८] भनिएकोबाट सूर्य रोग-निर्मूलक शक्तिदेवताको रूपमा पनि प्रसिद्ध भैसकेका थिए भन्ने देखिन्छ ।

भारतमा गुप्तकालतिर सूर्यपूजाको प्रचलनको अझै विकास भयो । जताततै सूर्य देवताको मन्दिर र मूर्तिहरू बन्न थाले । खास गरेर पश्चिमी भारततिर जोराष्ट्रियन प्रभावमा परी सूर्यका मूर्तिहरू प्रशस्त नै बन्न थालेका थिए ।[१९] यसैताका नेपालमा पनि सूर्यमूर्तिको स्थापना भएको थियो । नेपालमा सूर्यमूर्तिको प्रथम नमूना संवत् ४०२ को टेवहालको अभिलेख हो । जसमा गुह्यमित्र नामक व्यापारीले इन्द्र नाम गरेको भगवान् दिवाकर (सूर्य) को मूर्ति स्थापना गरेको उल्लेख छ ।[२०] तर गुह्यमित्रले स्थापना गरेको सूर्यको मूर्ति कस्तो थियो भन्न सकिदैन । तिथि लेखिएको मूर्तिको नमूना खोज्दा मध्यकालमा आएर मात्र पाइन्छ, त्यो हो ने. सं. १८५ को पाटन थापाहिटीको सूर्यमूर्ति । हुनत प्रा. पाल र भट्टाचार्यले सबैभन्दा प्राचीन सूर्यमूर्तिको क्रममा म्यूजीयममा रहेको तथाकथित राजपुरुषको मूर्ति र पशुपतिको अर्को मूर्तिलाई उल्लेख गरेका छन् । तर यी दुइ मूर्ति सूर्यमूर्ति नै हुन् भन्ने चाहिं कुनै आधार हामीसँग छैन । मध्यकाल वा मल्लकालमा सूर्यका मूर्तिहरू प्रशस्त बने । यसकालतिर बनेका सूर्यमूर्तिहरू एकै थरिका नभई थरिथरिका ढाँचाहरूबाट बनाएको पाइन्छन् । समष्टिगतरूपले हेर्दा यी मूर्तिलाई ३ भागमा बाड्न सकिन्छ —

(१) समपादस्थानमा उभिएको ।
(२) अगाडि अरुणले हाँकिरहेको रथमा बसेको ।
(३) नवग्रहसहितको ।

पहिलो प्रकारको मूर्तिको नमूनामा पाटन थापाहिटी र सौगलटोलको मूर्तिलाई लिन सकिन्छ । यी दुवै मूर्तिमा सूर्यभगवान् उभिएका छन् । उनका जुत्ता छैनन्, माथिल्लो भाग नांगै र तल्लोभागमा धोतीको प्रयोग गरिएको छ । सूर्यको दायाँ बायाँ दण्ड र पिंगल छन् । दुवै मूर्तिको दुवैहातमा सूर्यमुखी फूल छन् । थापाहिटीको मूर्तिको तिथि ने. सं. १८५ र सौगलटोलको ने. सं. २०३ अंकित छ । उभिएकै मूर्तिको क्रममा अर्को प्रकारको मूर्तिलाई पनि यसमा समावेश गर्न सकिन्छ— त्यो हो समपादस्थानमा उभिएको सूर्यमूर्तिले गन्हौ बुट्टै कोट चुच्चे जुत्ताको प्रयोग गरेको । यो मूर्ति इरानी प्रभावमा परेर बनाइएको हुनुपर्छ । नक्सालमा रहेको सूर्यमूर्ति यसै आधारमा बनाइएको छ ।

दोस्रो प्रकारको मूर्तिको राम्रो नमूना बनेपाको मूर्ति हो । जसमा सूर्यभगवान् ७ वटा वायुपंखी घोडाले तानेको रथमा बसेका छन् । उनको वरिपरि उषा र प्रत्युषा छन् । यस्तै प्रकारको थुप्रै सूर्यमूर्तिहरू पनौतीमा र पाटनमा पाइन्छन् । यस प्रकारका मूर्तिमा अरुणको पछाडि घुडासम्म छोपिने गरी सूर्य बसेका देखिन्छन् ।

तेस्रो प्रकारको मूर्तिहरूमा सूर्यलाई नवग्रहसहित अंकित गरेको पाइन्छ । यसमा सूर्यको वरिपरि चन्द्र, भौम, बुध, बृहस्पति, शुक्र, शनि, राहु र केतुका आकृतिहरू अंकित भएका छन् । यसप्रकारको मूर्तिको राम्रो उदाहरण फर्पिङको मूर्ति हो । यसमा सूर्यको मूर्तिको अर्को बीचमा कुँदिएर वरिपरि नवग्रहका मूर्तिहरू स-साना आकृतिमा कुँदिएका छन् । यस्तै मूर्तिको अर्को नमूना पनौतीमा पनि छ । यसको साथै नवग्रहसहितका मूर्तिहरू ढुंगेधाराहरूमा पनि अंकित गरेको पाउन सकिन्छ । यसबाट स्पष्ट हुन आउँछ कि सूर्यपूजाको प्रसिद्धि नेपालमा फैलिएको थियो । यसले गर्दा नै यससँग संबन्धित मूर्तिहरूका विविध नमूनाहरू हामीकहाँ प्राप्त हुन्छन् । सूर्यका मूर्तिहरूको कुनै कमी भएको महसुस नहुनु नेपालमा सौर्य संप्रदायको प्रचार प्रसारको कारण थियो । यसबाट पनि सूर्यपूजाको महत्वको अनुभव गर्न सकिन्छ ।

आजसम्म पनि हाम्रा प्रचलित संस्कार र पाञ्चायन तथा अन्य पूजा आजामा सूर्यको महत्त्व रहेकै छ । जस्तो नामकरण संस्कारकै बेलामा एउटा छुट्टै विधि पनि गरिन्छ (तर कसैले बालक जन्मेको तेस्रो महीनामा गर्छन्) जसमा नवजात शिशुलाई सूर्यको दर्शन गराइन्छ ।[२१] उपनयन संस्कारको बेलामा सूर्यको पूजा गर्ने कुरा त माथि नै उल्लेख गरिएको छ । हिमाली खण्डतिर पनि उपनयन संस्कार गर्दा वेदीको माथि ८ पत्रको कमलको फूलको चित्र कोरिन्छ र त्यसमा सूर्यको प्रतीकस्वरूप रातो रंग लगाइने प्रचलन छ ।[२२] नेवार बालिकाहरूको बृद्धि संस्कारमा त सूर्यपूजा अनिवार्य नै छ । यस्तै विवाह संस्कारमा पनि सूर्यको पूजा गर्ने गरिन्छ । कुनै मानिसहरू प्रत्येक आइतवार नून नखाई सूर्यको व्रत बस्ने गर्दछन् । साथै विहान उठी नुहाएपछि सूर्यतिर फर्केर अर्घ्य दिने गरेको पनि दैनिक रूपमा नदेखिने होइन । यस्तो सम्पूर्ण दैनिक क्रियामा पनि सूर्यको धेरै महत्त्व देखिन्छ ।

यस प्रकार अन्धकाररूपि शत्रुलाई नष्ट गरी प्रकाशपुञ्जले मानवप्राणीमा अभिप्रेरित गर्ने अटल सौभाग्यशाली सूर्यभगवान् चराचर जगत्को कल्याणमा सदा अग्रसर भई आएका छन् । उनी शक्तिका अधिष्ठाता हुन्, उनी रोग मुक्तिका दाता हुन् । उनको दर्शनले मात्र प्राणीहरूमा शक्तिको नव संचार हुन्छ, नयाँ भावनाको जागृत हुन्छ । यसै सोचाइबाट मानव प्राणीले जस्तोसुकै अवस्थामा पनि सूर्यलाई अनवरत रूपले पूजा गर्दै आयो । आजसम्म पनि उनीप्रतिको भावनाको न कुनै मात्रामा कमी छ न त उनको दैनिक प्रकाशले हाम्रो कल्याणमा कुनै कमी भएको महसुस गराउँछ ।

टिप्पणी:–

1. H. A. Davids:- *An Outline History of the World*; Oxford University Press, Hong Kong (1968) p. 12.

२. ऐजन ऐजन– पृ. ३४–३६ ।

३. ऐजन ऐजन– पृ. ६४ ।

४. ऐजन ऐजन– पृ. ८४ ।

५. विनोदचन्द्र पाण्डे र के. सिंह– *प्राचीन भारतीय धर्म, ब्राह्मणीय धर्म*, प्रकाशन केन्द्र लखनऊ, १९८२, पृ. ४ ।

CamScanner

६. रामकृष्ण गोपाल भण्डारकर–*वैष्णव, शैव, और अन्य धार्मिक मत* : भारतीय विद्या प्रकाशन वाराणसी (१९१६) पृ. १७४ ।
७. बलदेव उपाध्याय– *आर्य संस्कृति* : नन्दकिशोर एण्ड सन्स, वाराणसी (१९६२) पृ. ६७ ।
८. A. Barth– *The Religions of India*; Light and Life Publication Delhi, (1978) P. 42.
९. रामरंग शर्मा– *प्राचीन भारतीय वाङ्मय* : भारतीय विद्या प्रकाशन वाराणसी (१९६८) पृ. २ ।
१०. साने गुरुजी– *भारतीय संस्कृति* : साहित्य प्रकाशन दिल्ली (१९५६) पृ. १५९ ।
११. श्रीराम शर्मा आचार्य (सं.)– *१०८ उपनिषदें* (साधनाखण्ड) संस्कृति संस्थान बरेली (१९६४) पृ. ५४० ।
१२. भण्डारकर– पूर्ववत्– पृ. १७४ ।
१३. Rhys Davids- *Buddhist India;* Shusil Gupt Pvt. Ltd. Calcutta (1959) p. 88.
१४. H. D. Bhattacharya– "Minor Religious Sects" *The Age of Imperial Unity*; Bharatiya Bidya Bhawan Bombay (1953) p. 465.
१५. भविष्यपुराण– खेमराज श्रीकृष्णदास, बम्बई (संवत् २०१५) पृ. २०८ ।
१६. सत्यनारायण दूबे– *पुरातत्व प्राचीन सिक्के लिपि एवं अभिलेख विज्ञान* : आनन्द पुस्तक मन्दिर वाराणसी, १९८३, पृ. ४५
१७. भविष्यपुराण– पृ. १८९–१९१
१८. R. C. Majumdar (ed.)–*History of Bengal*; vol. I University of Dacca, 1943, p. 456.
१९. A. L. Basham– *The Wonder That Was India*; the Macmillan co. New York, 1956, p.312
२०. धनवज्र वज्राचार्य– *लिच्छविकालका अभिलेख* नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, काठमाडौं (वि. सं. २०३०) पृ. ५९
२१. Raj Bali Pandey– *Hindu Samskaras*; Motilal Banarasidas Delhi, 1976, p. 87
२२. E. T. Atkinson– *Religions in the Himalayas*; Cosmo Publication Delhi, 1976, p. 195

CamScanner

Nepalese Culture
Vol. IV 1984 (2041)

नेपाली धातुकलाको ऐतिहासिक परम्परा

विष्णु कार्की*

नेपाली धातुकलाले प्राचीन समयदेखि नै कलाको क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण स्थान ओगट्दै आइरहेको छ। तर पनि नेपाली कलाको उत्पत्ति पहिल्याउन कठिन विषय रहेको छ। लिच्छविकालीन इतिहासभन्दा पहिलेको किरात कालीन इतिहास अद्यावधि अस्पष्ट नै छ। किरात कालको उचित खोज विना नेपाली कलाको इतिहास प्रामाणिक रूपमा लिच्छवि कालदेखि नै सुरुवात हुन्छ। केही विद्वान्हरूले पशुपति मृगस्थलीको विरूपाक्ष, राष्ट्रिय संग्रहालयमा राखिएको तथाकथित राजपुरुष, हाँडिगाउँ सत्यनारायण स्थानमा रहेको सानो मूर्ति तथा नघलबाट हाल संग्रहालयमा राखिएको पार्वती नामक मूर्ति र अन्य केही प्रस्तर मूर्तिहरूलाई लिच्छविकालका प्रस्तर मूर्तिमा पाइने कला शैली भन्दा भिन्न र प्राचीन प्रतीत भएको तथ्य माथि जोड दिई किरातकालसँग सम्बन्ध गाँस्न खोजेका छन्। कलाशैलीको आधारमा कालस्थापना गर्न नसकिने होइन भन्ने प्रश्न आउँदैन, तर उपरोक्त प्राप्य सामग्रीबाट अन्य कुनै विश्वसनीय प्रमाण पाउन सकेको भए वा किरातकालको इतिहास प्रमाणित रूपमा निर्धारित गर्न सकेको भए माथि उल्लिखित मूर्तिहरूलाई लिच्छवि कालका अग्रज मूर्तिकला मान्नमा कुनै शङ्का उत्पन्न हुने थिएन। के त नेपाली कलाको इतिहास लिच्छविकालको स्थापनासँगसँगै उत्पत्ति भएको हो त ? यस तर्कलाई केलाएर अध्ययन गर्ने हो भने नेपाली कलाको आरम्भ लिच्छवि कालभन्दा अघि नै भएको हुनुपर्दछ। यस परिप्रेक्षमा तिलगंगाको त्रिविक्रम वामनको मूर्तिलाई प्रस्तुत गर्न सकिन्छ। यो मूर्ति मिति सहित अंकित भएको पहिलो प्रस्तर मूर्ति हो। भारतवर्षको परिप्रेक्षमा भन्ने हो भने त्रिविक्रम वामनको मूर्ति नेपाली त्रिविक्रम वामनको मूर्तिभन्दा सय वर्षपछि निर्माण हुन थालेको पाइन्छ। यस तथ्यले नेपाली कलापरम्परा मानदेवकालभन्दा अघिदेखि नै शुरु भएको प्रमाण उद्घाटित गर्दछ। चाँगुनारायण-को मानदेवको संवत् ३८६ को स्तम्भ अभिलेखमा "(द्रो) लाद्री निवसञ्जयत्यनि (मि) षैरभ्यर्च्यमानो हरिः" भनी उल्लेख गरिएबाट चाँगुको मन्दिर मानदेवभन्दा अघि नै निर्माण भएको कुरा स्पष्ट हुन्छ। वंशावलीमा ३२३ ई. मा उक्त मन्दिर हरिदत्त वर्माले बनाएको कुरा उल्लेख गरिएको छ र हरिदत्तवर्मा ऐतिहासिक व्यक्ति हुन् भन्ने कुरा प्रमाणित पनि भइसकेको छ। साथै प्यागोडा शैलीका मन्दिरलाई नेपालकै उत्पत्ति मान्ने हो भने नेपाली कलाको परम्परा मानदेव कालभन्दा दुइ चार सय वर्ष अघिदेखि नै शुरुवात भएको मान्नुपर्दछ।

धातुकलाको परिप्रेक्षमा पनि नेपाली धातुकलाको ऐतिहासिकता केलाउँदा केही सानातिना विघ्नबाधाहरू अगाडि आइपर्दछन्। नेपाली धातुकलाको इतिहास पनि लिच्छविकालदेखि नै शुरुवात भएको तथ्यलाई त्यसभन्दा अघिको प्रमाण विना स्वीकार्नु परेको छ। पुरातात्विक तथा साहित्यिक प्रमाणहरूको आधारमा पाँचौंको अन्त्य तथा

* सहायक प्राध्यापक, पद्मकन्या क्याम्पस।

CamScanner

छैटौं शताब्दीको शुरुतिर बिहार तथा बंगालबाट नेपाल तथा तिब्बततिर भिक्षु तथा पुजारीहरू प्रवेश गरेका थिए । भनिन्छ प्रस्तर मूर्तिहरू गह्रौं हुने हुनाले हस्तलिखित ग्रन्थ र धातुमूर्तिहरू साथमा ल्याएका थिए । तर कुनै पनि पुरातात्विक प्रमाणले यस तथ्यलाई प्रमाणित गरेको छैन साथै पाँचौं तथा छैटौं शताब्दीमा भारतवर्षमा अन्य मुलुक-मा भित्र्याउने गरी धातुमूर्तिहरू निर्माण भएको पाइदैन ।

यस कारण उपरोक्त विचार नेपाली धातु मूर्तिकलाको प्रसंग माथि विचार गर्ने आधार नै देखा पर्दैन । हाल-सम्म प्राप्त भएका तिथिमिति विनाका प्राचीन मूर्तिहरू भारतका प्राचीन मूर्तिभन्दा एक दुइ विधाले गर्दा भिन्नै विशेषताका प्रतीत हुन्छन् । प्राचीन नेपालका मूर्तिहरूमा पाइने कमलको फूल र विपुत (सानो डल्लो) भारतीय धातु मूर्तिहरूमा पाइदैन । उदाहरण स्वरूप कलकत्ता संग्रहालयमा रहेको चतुर्भुज चण्डेश्वर, बोष्टन संग्रहालयमा रहेको पद्मपाणि लोकेश्वर आदिलाई लिन सकिन्छ । यी मूर्तिहरूले लिच्छविकालदेखि नै नेपाली मूर्तिकलामा भारतीय प्रभाव यदाकदा परेको भए तापनि प्रस्तर तथा धातु कलामा स्पष्टरूपले नेपालीपन रहँदै आएको तथ्यमाथि प्रकाश पार्दछन् । त्यस कारण विदेशी विद्वान्हरूको कथन अनुसार नेपालका प्राचीन धातुमूर्तिहरू भारतबाट नै भित्र्याइएका हुन् वा भारतीय कलाको प्रभावको मात्र बाहुल्यता छ भन्ने तथ्यलाई प्रमाणिक मान्न सकिन्न ।

नेपाली धातुमूर्तिको प्राचीनता अध्ययन गर्नुभन्दा अघि धातुसम्बन्धी कार्यको लेखजोखा गर्नलि सम्बन्धित उद्देश्य राम्रोसँग स्पष्ट हुन्छ । लिच्छविकालभन्दा अघिको इतिहास अन्धकारमै रहेको कुरा माथि स्पष्ट नै गरि-सकिएको छ । लिच्छविकालमा भने राजा मानदेव प्रथमकै समयदेखि धातुकलाको विकास भएको पाइन्छ । तर पनि हालसम्मको अध्ययनमा मानदेवका समयका धातुमूर्तिहरू पाउन सकिएको छैन । तर उनका समयदेखि धातुकलाको रूपमा मुद्राको प्रचलन रहेको देखिन्छ । उनको मुद्राको पुरोभागको सिंहले दाहिने खुट्टा उचालेको र त्यसले लहरा समाउन खोजेको देखिन्छ । पृष्ठ भागमा मूर्ति छ जसको दाहिने हात माथि उठाइएको छ । यसबाट स्पष्ट हुन्छ कि तत्कालीन समयमा धातु पगाल्ने कार्य वा धातुलाई ठप्पा लगाउने कार्य र त्यसबाट आफूलाई चाहिने आकृति वा प्रतिमा निर्माण गर्न नेपाली कलाकार निपुण भइसकेका रहेछन् । साथै ताम्र मुद्राको प्रचलनले उपत्यकामा तामा खानी पनि भएको प्रमाणित गर्दछ ।

अंशुवर्माको संवत् ३१ को टिष्टुङ्गको अभिलेखमा तामाका भाँडाकुँडामाथि निकासी भन्सार लगाइने कुरा उल्लेख गरिएको छ । यस अभिलेखको आधारबाट हेर्दा तात्कालिन समयका मानिसहरूको विभिन्न पेशाहरूमध्ये धातुका भाँडाकुँडा निर्माण गर्नु पनि महत्वपूर्ण पेशा रहेछ भन्ने ज्ञात हुन्छ ।

शिवदेव, अंशुवर्माको अभिलेखहरूमा चर्चित अर्चागोष्ठि (यदि यसलाई मूर्ति बनाउने सङ्गठन मान्ने हो भने) को वर्णन पाइन्छ । उपरोक्त अभिलेखबाट धातुकलाको शिप र व्यापारमा अभिवृद्धि भइरहेको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

शिवदेव तथा अंशुवर्माको समयमा मूर्तिकलाको विकास भइसकेको तथ्य Cleveland Museum of Art मा रहेको ५३१ को शाक्यमुनि बुद्धको मूर्तिले स्पष्ट गर्दछ । उक्त मूर्तिको पादपीठमा रहेको अभिलेखबाट मितिसहित तत्कालीन समयको प्रामाणिक संस्कृतिको समेत बोध हुन्छ । हालसम्म पाइएका नेपाली धातुमूर्तिको रूपमा उक्त मूर्ति सबैभन्दा प्राचीन मूर्ति हो । यस प्रकार ५९१ ई. देखिकै धातुमूर्तिको प्रामाणिकताले गर्दा शिवदेवको समयमा रहेको अर्चागोष्ठीलाई वास्तविक साबित गर्दछ ।

प्राचीनताको सन्दर्भमा श्री ५ को सरकारको तत्वावधानमा श्रीमती देवला मित्रको निर्देशनमा पुरातात्विक उत्खनन हुँदा प्राप्त भएका दुइओटा वज्रपाणिका धातुमूर्ति विशेष उल्लेखनीय छन् । यी मूर्तिहरूलाई कुषाण र

प्रारम्भिक गुप्तकालका मानिएको छ । यी मूर्तिहरूलाई प्रारम्भिक गुप्तकालको नमाने तापनि प्रारम्भिक लिच्छवि-कालका मान्न सकिन्छ । यस आधारबाट नेपाली धातुमूर्तिहरूलाई ईशाको तेस्रो शताब्दीसम्मको प्राचीनता औंल्याउन सकिन्छ ।

अंशुवर्माको समयमा नेपाली धातुमूर्तिको चरम उन्नति भएको देखिन्छ । यस सन्दर्भमा अंशुवर्माको समयमा बनेको जटाधारी लोकेश्वरको प्राचीन धातुमूर्तिलाई उभ्याउन सकिन्छ । यस मूर्तिको प्रादुर्भाव र निर्माणबारे वंशावली-को आधार लिई देवीमालामा निम्न प्रकारले लेखिएको पाइन्छ– "श्री राजा अंशुवर्मालाई स्वप्नविषे धर्मराज (यमराज) आई मलाई मूर्तिमा प्रकाश गर भनी आज्ञा प्रसन्न हुँदा धर्मराजलाई आनन्द स्वरूपले लोकेश्वरको मूर्ति बनाई कलिगत ३,४०० चैत्रशुक्ल र तिष्य नक्षत्र आयुष्मान् योग बृहस्पतिबारका दिन प्रतिष्ठा गरी बौद्ध आचार्यबाट अर्चन गराए ।" प्रायः मूर्तिकलाको प्रारम्भिक इतिहासमा धार्मिक परम्परा र विश्वासमा मूर्तिहरू सिर्जिने भएकाले राजा अंशुवर्माले पनि आफूले देखेका सपना साकार पार्न उक्त मूर्ति बनाउन लाएकोमा त्यति चकित हुनुपर्ने देखिदैन । साथै उनका समयमा मूर्ति बनाउने सङ्गठनको पनि विकास भइसकेको र धातुशिल्प मानिसहरूको पेशा भएकाले उपरोक्त देवमालालाई भरपर्दो आधारका रूपमा लिन सकिन्छ । यो ढलौटे मूर्ति एक डेढ हात जति अग्लो छ र यसको मुखाकृति सलक्क परेको सुन्दर देखिएको छ । यो मूर्ति धातुबाट नै निर्माण गरिएको भए तापनि मूर्तिको अङ्ग-प्रत्यङ्ग अनेक वस्त्र र आभूषणद्वारा सिंगारिएको छ र यसको मुखमा पनि एक विशेष माटोको लेपन गरी आँखा, नाक, मुख बनाई चित्रकारी गरिएको छ । अतः फट्ट हेर्दा यो मूर्तिमा माटो प्रयोग गरिएको जस्तो प्रतीत भए तापनि वास्तवमा धातुबाट नै निर्माण गरिएको छ । तिथिमितिसहित भएको उपरोक्त मूर्ति लिच्छविकालीन धातुमूर्तिमा दोस्रो स्थान ओगट्दछ ।

अर्को न्यूयोर्क निवासी बेन हेलर (Ben Heller) को व्यक्तिगत संग्रहमा भएको शाक्यमुनि बुद्धको मूर्तिले पनि सातौं शताब्दीमा धातुमूर्तिको प्रचलन अत्यधिक मात्रामा रहेको बोध गराउँदछ । यस मूर्तिको पादपीठको तीनैतिर समर्पित अभिलेख गुप्तलिपिबाट व्युत्पन्न भएको लिच्छवि लिपि छ । हुन त यसमा मिति नभएकोले गर्दा काल निर्धारण गर्न समस्या देखा पर्दछ । तर यसलाई लिपि विज्ञानको आधारमा सातौं शताब्दीको मानिएको छ ।

नेपाली धातुमूर्तिको प्राचीनता चीनीयां ताङ वृत्तान्तले पनि पुष्टि गर्दछ । नेपाली राजकुमारी भृकुटीको तिब्बत-का राजा श्रोङ चोङ गम्पोसँग बिबाह भएको कुरा चीनीयां इतिहासमा उल्लेख पाइन्छ । उनले दाइजो लांदा विभिन्न मूर्तिहरू (अक्षोभ्य, बुद्ध, मैत्रेय, बोधिसत्व, आर्यतारा) साथमा लगेको विवरणले नेपाली धातुमूर्तिको प्राचीनतामा महत्त्वपूर्ण स्थान ओगट्दछ । प्रस्तर मूर्तिहरू नेपालबाट हिमाल पार गरी तिब्बत लैजान कठिन हुन्थ्यो । त्यसकारण उनले आफ्नो साथमा अवश्यं पनि धातुमूर्तिहरू लगेको हुनुपर्छ । यस प्रसङ्गमा मि. हाङ्ग–सेङ–च्याङ्गको कथनले पनि उपरोक्त विवरणलाई स्पष्ट पार्दछ– "भृकुटीले ह्लासामा अनेक बहुमूल्य मूर्तिहरू साथमा ल्याइन् । यी मूर्तिहरू सहितको उनको आगमनले भोटमा बौद्ध परिचय हुन आयो । यतिमात्र होइन, भोटको वास्तुकलामा समेत नेपाली प्रभाव पर्‍यो ।"

राजा नरेन्द्रदेवको समयमा नेपालमा आएका चीनीयां राजदूत वाङ हुन्सेले पनि लिच्छविकालीन धातुकलाको अत्यधिक सुन्दर नमूनाको वर्णन गरेका छन् । उनको वर्णनअनुसार त्यसताका नेपालमा तामाको झिंगटी हालेको एक सात तले राजप्रासाद (भद्राधिवास भवन) थियो । यस राजप्रासादमा भएका बुर्जाहरूमा चारै कुनामा सुनको जलप लागेको मकरका धाराहरू थिए । राजा नरेन्द्रदेव स्वयं विभिन्न आभूषणले सुसज्जित रहन्थे र सुनौलो बुद्धको मूर्ति कुँदिएको कम्मरपेटी बाँध्थे ।

उपरोक्त विवरणबाट सातौं शताब्दीमा नेपालमा धातुकलाको विकास चरम सीमासम्म पुगेको बोध हुन्छ। वास्तवमा लिच्छवि इतिहासमा अंशुवर्माको समय वैभव र सम्पन्नशाली भएको कुरा तत्कालीन समयका शिलालेख र अन्य प्रमाणले प्रमाणित गर्दछन्।

लिच्छवि वंशकै क्रममा राजा जयदेव द्वितीयले आफ्नी आमाको पुण्य प्राप्तिको लागि चाँदीको चारैतिर फक्रेको कमलका पातहरूले घेरिएको एक सुन्दर फूल पशुपतिनाथलाई चढाएको कुरा उनकै पशुपतिनाथको अभिलेखमा उत्कीर्ण गरिएको छ। यसले पनि धातुकलाको विकास तथा त्यसको ऐतिहासिकतामा महत्त्वपूर्ण स्थान राख्दछ।

नेपालको इतिहासमा लिच्छवि राज्यको अवसानपछि केही कालसम्म अन्धकारपूर्ण समयको आगमन भएको देखिन्छ। यस कालमा ठकुरी वंशको उदय भएको कुरो इतिहासमा उल्लेख पाइन्छ। तर आजसम्म प्रामाणिक सामग्रीको अभाव नै छ। यस सन्दर्भमा इतिहासका विद्यार्थीहरूका लागि यो खोजपूर्ण विषय रहेको छ। कला क्षेत्रमा भने यस कालमा राम्रोसँग विकास भएको पाइन्छ। विशेष गरेर नवौं शताब्दीदेखि नेपालमा धातुकलाको लोकप्रियता बढ्दै गएको हो। दशौं शताब्दीमा आदिबुद्धको रूपमा बज्रधरको प्रादुर्भाव हुनु र वज्रयानको लोकप्रियता बढ्दै जानु नै धातु मूर्तिकलाको बाहुल्य बढ्न गएको हो। भारतमा पालशैलीमा धातुकलाको विकास हुँदा नै सोही कालमा नेपाली धातुकलामा पनि उक्त शैलीको छाप स्पष्ट रूपमा परिसकेको देखिन्छ। तर पनि नेपाली धातुकलामा नेपाली अनुभूति र लिच्छवि मूर्तिमा पाइने स्वदेशी अनुहारको छाप भने अलग्गिएको पाईदैन।

नेपाली कलाशैलीमा पालशैलीको प्रभावको विषयमा पनि विद्वान्‌हरूका बीचमा मतैक्य पाईदैन। यस सन्दर्भमा पालवंशको ऐतिहासिक विवेचना र स्थापनाका साथै पालवंशीहरूले संरक्षण गरी हुर्काएका शैलीलाई सरसरती नियाल्नु युक्तिसङ्गत हुन जान्छ। कन्नौजका सम्राट् हर्षवर्धनको मृत्यु भएपछि ईस्वी सन् ७५० तिर बङ्गालमा पाल राज्यको स्थापना भयो। पछि यस राज्यको विस्तार उत्तर बङ्गाल, उत्तर बिहार र आसामसम्म पनि हुन गयो। एवं प्रकारले यस वंशको शासन बागडोर ई. सं. ११५५ सम्म रहेको थियो। यस वंशले विकास गरेको शैली (पाल शैली) मा प्रबल तान्त्रिक प्रेरणाका लक्षणहरू छन्। गुप्तकलामा तान्त्रिक प्रभाव पाईदैन। हुन त शक्तिको नयाँ सिद्धान्तको प्रवर्तकको रूपमा सातौं शताब्दीमा नै असंगको नाम उल्लेखनीय भए तापनि पालशैलीकै माध्यमबाट महायानी बौद्ध मूर्तिहरूमा तान्त्रिक शक्तिको समावेश भएको देखिन्छ। फलस्वरूप बौद्ध देवदेवीका मूर्तिहरूमा धेरै शिर, धेरै हात, भएका मूर्तिहरू देखा पर्न थाले। साथै पालशैलीले शृङ्गारको मात्रालाई पनि वृद्धि गरेको पाइन्छ। यस प्रकार पालवंशको समयमा नयाँ कलाको सिर्जना भएको देखिन्छ। नेपाली कलाकै सन्दर्भमा तारानाथले दुइ प्रसिद्ध कलाकारको नाम लिएका छन्, ती हुन् श्री धीमान् र विपुत्पल। यी दुवै कलाकारले दुइओटा अलग शैलीको स्थापना गरे, धीमानले पूर्वीय शैली (बङ्गाल) र विपुत्पलले पश्चिमी शैली। तारानाथकै कथनअनुसार नेपालमा कलाका प्रारम्भिक शैलीहरू पुरानो पश्चिमी शैली सादृश्य देखिन्थे, तर कालान्तरमा आफ्नै ढङ्गको आफ्नै पद्धतिको नेपाली शैली सिर्जना भयो। अनि यस शैलीका चित्रकला र धातुकला पूर्वी शैलीका सादृश्य देखा पर्न थाले। आधुनिक कलाकारको भने कुनै खास लक्षण छैन। यसबाट स्पष्ट हुन्छ कि नेपाली कलाशैलीमा पाल शैलीको प्रभाव परे पनि वास्तवमा ती नेपाली परम्परा र शैलीभित्र मिसिएर गए। यसले नेपाली शैलीलाई आफ्नो अस्तित्वमा पूर्णरूपले ढाल्न सकेन। तर केही विद्वान्‌हरूको धारणाअनुसार नेपालमा पालशैलीको पूर्णतया विकास भएको थियो र यसलाई नेपालसम्म आइपुग्न एघारौंदेखि तेह्रौं शताब्दी बीचको समय लागेको हुनुपर्दछ। यस आधारबाट अध्ययन गर्दा नेपालमा आठौंदेखि एघारौं शताब्दीसम्म नेपाली कलाकारहरूको अस्तित्व नै हराएर गएको देखिन्छ। यस प्रकार उत्तर बङ्गालमा पालशैलीको विकास सँगसँगै त्यसको प्रभाव नेपालमा पनि रहेको भए तापनि नेपाली

CamScanner

कलाशैलीलाई आफ्नु अनुरूप बनाउन सकेन । यसैले पालशैलीको कुनै पनि धातुमूर्तिहरूलाई त्यसको आगमनको समय छुट्याई मिति निर्धारण गर्नु नेपाली धातुकलाप्रति अन्याय गर्नु सिवाय अरु ठूलो उपलब्धि हुँदैन ।

खास गरी तेह्रौं शताब्दी उप्रान्त नेपाली धातुकलामा बाह्य प्रभाव निकै बढ्दै गएको देखिन्छ । तेह्रौं शताब्दीको प्रारम्भिककालदेखि भारतवर्षमा रहेको आर्यसभ्यता र संस्कृतिमाथि मुसलमानहरूको प्रहार शुरू भयो । यसको परिणाम स्वरूप पालवंशी र सेनवंशी राजाहरूको पालामा बङ्गाल र विहारमा कलाको केन्द्रस्थान बनेका पाल र सेन स्कूलहरू विक्रमशीला, नालन्दा आदि बौद्ध केन्द्रहरू नष्ट भ्रष्ट हुन थाले । अनि त्यस बेला विहार, बङ्गालका धर्म र संस्कृतिका रक्षकहरू, विद्वान्हरू आफ्नो धर्म र संस्कृतिको सुरक्षार्थ भारतबाट नेपालभित्र आश्रय लिन पुगे । यस प्रकार पालवंशीहरूको समयमा नै व्यापकता पाएको तान्त्रिक कलाकेन्द्र नेपाल हुन पुग्यो । मल्लहरूको उदय भएपछि तान्त्रिक धर्मकै प्रभावले गर्दा अब नेपाली कलाले नयाँ मोड लिन थाल्यो । मूर्ति तथा चित्रहरू सरल तथा सादा नभई अलङ्कारपूर्ण भए । देवी देवताहरूका मूर्तिहरूमा रहस्यमय मुद्रा थपिदै गए । पौराणिक देवी देवता बाहेक अरु देवी देवताहरूको बराबर पूजा हुन थाल्यो । लिच्छविकालका कलामा पाइने सरलता हराउँदै गयो । यही कालदेखि वज्रपाणि, लोकेश्वर, भैरव, वसुन्धरा, मन्जुश्री, सम्भर, महाकाल आदि अनेक मूर्तिहरू बन्न थाले यसरी शरणार्थीहरूका रूपमा आएका अनेक पण्डित तथा शिल्पकारहरूले नेपाली संस्कृति र कलालाई झन् उच्चतर पारिदिए । यसले गर्दा यहाँका शिल्पकारहरूमा आश्रित शिल्पकारहरूको केही प्रभाव अवश्यं पनि रहन गयो । खास गरेर ग्रन्थचित्रको क्षेत्रमा यस्तो केही प्रभाव देखिन्छ । तापनि सूक्ष्म दृष्टिले हेर्‍यो भने ती ग्रन्थ चित्रहरूमा पालशैलीभन्दा ज्यादा नेपालीपन देखिन्छन् ।

पन्ध्रौं शताब्दीमा तुर्कहरूको आक्रमणले कवि विद्वान्हरूले आफ्ना साहित्य, कला र संस्कृति इटाली र पश्चिम यूरोपेली देशहरूमा ओसारी लगे । यसको फलस्वरूप यूरोपमा साहित्य, कला र संस्कृतिको क्षेत्रमा नवयुगको आगमन भयो । ठीक यस्तै रूपले तेह्रौं शताब्दीमा भएको घटनाले पनि नेपालमा कला र साहित्यको क्षेत्रमा नवजागरण ल्याइदियो । तर यस जागरणले लिच्छविकालदेखि चलिआएको परम्परागत शैलीकै आधारमा अभिवृद्धि गर्‍यो । यसको मुख्य कारण नेपाली शिल्पीहरूले आफ्नै परम्परामा मूर्ति निर्माण गर्दै आएका हुनाले त्यो परम्परा बलियो भइसकेको थियो । यसले गर्दा शताब्दी शताब्दीसम्म कायम रहेको परम्परालाई पालशैलीले पूर्णतया आफ्नै अनुरूप ढाल्न सकेन । हुन त मल्लकालका कलामा तान्त्रिकपनको मात्रा बढी प्रभाव पाइन्छ । यो पनि स्वीकार्य छ कि तान्त्रिककलाको शुरुवात पाल शैलीकै देन हो । तर तान्त्रिक मतको कलामा पाल कलाकै देन भए तापनि कलामा पाइने विशेष शैली नेपालीपन नै रहेको छ । यसरी मल्लकालमा तान्त्रिकमतको ज्यादा प्रभाव पर्नुको मुख्य कारण तत्कालीन शासक वर्गको तान्त्रिक मतपट्टिको झुकाउ पनि थियो ।

मल्लकालमा शासकहरूको धर्म तथा कलाप्रतिको विशेष झुकाउले गर्दा नै धातुकलाको यस कालमा विशेष उन्नति भएको पाइन्छ । यस कालमा राष्ट्रिय क्षेत्रमा मात्र नभई अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा समेत ख्यातिप्राप्त गर्ने कलाकारको जन्म भएको पाइन्छ । ईस्वी सन् १२४३ मा जन्मेका नेपाली कलाकार अरनिको (उसको नाम चीनमा प्रसिद्ध छ) ले बीस वर्षको उमेरमा आफ्नो साथमा अस्सीजना कालिगढहरू लिएर गएको, उहाँ गई उनले गुम्बा बनाएको र उनको नाम चीनसम्म फैलिएर चीनका बादशाह कुवलाय खाँले उनलाई बोलाई अनेक धातुमूर्तिहरू मरमत र निर्माण गर्न लगाएको उल्लेख पाइन्छ । उनले A Canon of Propertion भन्ने कलासम्बन्धी पुस्तक लेखेका थिए । चीनीयाँ भाषामा यसको अनुवाद सत्रौं शताब्दीमा गरिएको थियो । यस कालमा तिब्बतलाई चाहिने यावत्-धातुमूर्तिहरू र पौभा चित्र कि त नेपालबाट जान्थे, कि त उहीं गई नेपाली कलाकारहरूले मागेबमोजिम निर्माण गरी फर्कन्थे ।

CamScanner

यस प्रकार मल्लकालमा नेपाली धातुकलाको विकास चरमसीमामा पुगेको थियो। यो मल्लकालीन धातुकलाको सबभन्दा ठूलो उपलब्धि थियो जसले आफ्ना कलालाई छिमेकी देशमा समेत प्रभाव पार्न सफल भयो।

यस कालमा धातुकलाको मूर्ति बाहेक अन्य क्षेत्रमा पनि प्रयोग बृहत् रूपले हुन थाल्यो, जस्तै घण्ट, दियो तथा पानस, कुचो, सिह्नम तथा ज्वालाह्लायक र धारा आदि। जसले गर्दा धातु शिल्पीमा ठूलो प्रेरणा हुँदै गयो। धातुकलाको फन् ठूलो विकास हुन पुग्यो।

मल्लकालीन धातुकलामा अर्को नयाँ आयाम राजा तथा राजपरिवारको प्रतिमा निर्माण गर्ने परम्पराको शुरुवातस्वरूप थपिएको पाइन्छ। हनूमान् ढोकाअगाडिको प्रताप मल्ल र उनका परिवारहरू, भक्तपुर दरबार क्षेत्रभित्र रहेको भूपतीन्द्र मल्लको प्रतिमा आदि यस क्षेत्रका सर्वोत्कृष्ट नमूना हुन्। साथै यस कालमा साधारण मानिसहरूका प्रतिमा पनि स-सानो रूपमा भए पनि मन्दिर अगाडि बनाएर राख्ने परम्पराको समेत शुरुवात भयो।

यस प्रकार मल्लकालमा जति-जति धातुकलाको विकास हुँदै गयो र बृहदरूपमा प्रयोग हुँदै गयो, त्यति नै मात्रामा नेपाली धातु शैलीमा बीभत्स तथा विकृतरूप आउँदै गइरहेको थियो। पन्ध्रौं शताब्दीसम्म पनि नेपाली धातुमूर्तिमा प्राचीनताको केही छाप पाइन्छ। तर त्यसपछि बनेका मूर्तिमा प्राचीन परम्परा लोप हुँदै गएको पाइन्छ। सत्रौं शताब्दीसम्म आइपुग्दा नेपाली धातुमूर्तिमा धेरै अलङ्कार थपिएको पाइन्छ। यस समयदेखि धातुमूर्तिमा मङ्गोलियन प्रभाव सर्वत्र रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ। अठारौं, उन्नाईसौं शताब्दीमा बनेका मूर्तिहरूमा पनि पछिल्लो समयकै विशेषता पाइन्छ।

खास गरी मल्ल साम्राज्यको पतनपछि नेपाली धातुकलाको त्यति ठूलो विकास हुन सकेन। विशाल नेपालको एकीकरण र अन्य घरेलु समस्यामा पृथ्वीनारायण शाहले अल्झिनु परेकाले कलापट्टि मल्लकालका शासकले जै दृष्टि पुऱ्याउन असमर्थ रहेको पाइन्छ। यसपछि राणाकालमा नेपाली कला पूर्णरूपमा अपहेलित भएको थियो। यस कालका शासकहरूले शालिकसमेत बाह्य देशबाट झिकाई राख्ने परम्परा कायम गरे।

सन्दर्भ ग्रन्थहरू

(१) सत्यमोहन जोशी
२०३५
नेपाली धातुमूर्तिको विकासक्रम (प्रथम संस्करण) काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान।

(२) गौतमवज्र वज्राचार्य
२०३३
'नेपालको कला' *नेपाल परिचय*, काठमाडौं : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, त्रिभुवन विश्व-विद्यालय।

(३) धनवज्र वज्राचार्य
२०३०
लिच्छविकालका अभिलेख, काठमाडौं : त्रिभुवन विश्व-विद्यालय नेपाल एशियाली अध्ययन संस्थान,।

CamScanner

(४) मनवज्र वज्राचार्य

नेपालको मध्यकालीन कला (पहिलो संस्करण) काठमाडौं : श्री ५ को सरकार, सूचना तथा प्रसार मन्त्रालय सूचना विभाग ।

(५) जगदीशचन्द्र रेग्मी
२०२६

लिच्छवि संस्कृति, काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार, ।

(६) लैनसिंह बांग्देल
२०२८

नेपाली धातुमूर्तिकला, प्रज्ञा वर्ष १ अङ्क ४ : काठमाडौं, नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।

(७) प्रेम खत्री
२०३६

नेपाली समाज र संस्कृति, काठमाडौं : त्रिभुवन विश्व-विद्यालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।

(८) AMITA ROY
1973

Art of Nepal, New Delhi : India Council for Cultural Relation, P. 38.

(९) P. R. SHARMA
1968

Bronzes of Nepal, Kathmandu : Journal of T. U. Vol. III, No. 1, Janaury.

(१०) MARY SHEPHERD SLUSSER
1975

Archive of Asia Art, Washington D. C. : Asia Society Inc.

(११) MICHAEL RIDLEY
1965

Oriental Art India, Nepal and Tibet, (First Edition) Calcutta : Firma K. L. Mukhopadhya.

(१२) R. N. PANDEY
2025

Architecture of Kathmandu Valley, Kathmandu: Vashudha, Vol. XI, Asadha No. 7.

CamScanner

Nepalese Culture
Vol. IV 1984 (2041)

झापा, मोरंग र सुन्सरी जिल्लाका अति पिछडिएका मुसहर, झांगड, सतार, बांतर र धिमाल जातिहरूको सामाजिक तथा आर्थिक जन–जीवन बारे एक सर्भेक्षण

किरणदत्त उपाध्याय*

यस सर्भेक्षणको सन्दर्भमा झापा जिल्लाको जलथल, हल्दिबारी, गारामुनी, ज्यामीरगढी (कालिकाझार) पञ्चायतहरूको विभिन्न वडाहरूमा गई खास गरेर सतार जातिहरूमा बढी ध्यानाकर्षण गरी उनीहरूको विभिन्न समूहमा बसी अध्ययनको सिलसिलामा विभिन्न प्रश्नहरू गरी अवलोकन गरिएको हो । यसै गरी मोरंग जिल्लामा झापा बैजनाथपुर, कटहरी, भौडाहा, बेलबारी, झोराहाट, उर्लाबारी, केरौन पञ्चायतहरूमा गई खास गरेर धिमाल जातिको र अन्य जातिहरूमध्ये बांतर, झांगड तथा मुसहर जातिहरूको पनि जन–जीवन अध्ययनमा समावेश गरिएको थियो । सुन्सरी जिल्लामा खास गरेर बांतर र मुसहर जातिहरूको जन–जीवन अध्ययन गरिएको थियो ।

यी जातिहरू यी तीन जिल्लाका जुनसुकै स्थानमा बसोबास गरेका भए तापनि आ–आफ्नो जातिहरू प्रायः एकै ठाउँ या गाउँमा आ–आफ्नो समूह मात्र बनाएर बस्ने गरेको पाइएको छ । साथै यी तीनै जिल्लाका जुनसुकै स्थानमा बसे पनि रहन–सहन (जन–जीवन) एकै नासको पाइएको हुनाले तल वर्णनमा छुट्टा–छुट्टै जातिको एकै ठाउँमा वर्णन समावेश गर्ने कोशिश गरिएको छ । यसरी अध्ययन गर्दा जो आफ्नो आर्थिक अवस्थामा अलिकति उच्च स्थान ओगटेका थिए उनीहरूसँग सोधनी गरिएको थिएन । कारण अध्ययनको उद्देश्य नै अति पिछडिएका आर्थिक अवस्थामा ज्यादै कमजोर स्थिति भएकाहरूलाई केन्द्रविन्दु बनाइएको थियो । अरू जातिहरूमा प्रायः सबैको दयनीय स्थिति नै पाइएको हुँदा यस्तो छटनीको आवश्यकता नै महसूस भएन तर धिमाल जातिहरूको हकमा भने केहीले आफ्नो परिवार येनकेन धानिराखेका (जो आर्थिक अवस्थामा अलिकति माथि थिए) हरूलाई भने छटनी गरिएको थियो ।

यस अध्ययनको मूल उद्देश्य यी जातिहरूको सामाजिक, आर्थिक जन–जीवन (अवस्था) को अध्ययन गर्नुका साथै

---

* श्री उपाध्याय त्रि. वि. वि. कीर्तिपुरको मानवशास्त्र/समाजशास्त्र शिक्षण समिति तथा जनप्रशासन अध्ययन संस्थानमा प्राध्यापनरत हुनुहुन्छ ।

CamScanner

यिनीहरूको आर्थिक अवस्थामा टेवा पुऱ्याउने स्थानीय कच्चा पदार्थ तथा शीपका आधारमा विकल्प रोजगारीको सम्भावना समेत हेर्ने भएको हुँदा सो सम्बन्धमा समेत प्रकाश पार्ने कोशिश गरिएको छ । सम्पूर्ण अध्ययन (Participant Observation) सर्वेक्षणमै आधारित छ ।

अध्ययन विवरण

मुसहर जातिको अवस्था

यिनीहरू आफूलाई ऋषिदेव भनेको बढी रुचाउँदा रहेछन् । अधिकांश रूपमा अर्काको जमीनमा बनीबुतो गरी दिन व्यतीत गर्दै गरेको पाइएको छ । घर पनि प्रायः अर्काको जमीनमा बाँधेका हुंदा रहेछन् । मोरंग जिल्लाका विभिन्न पञ्चायतमा हेर्दा यिनीहरूको घरमा परालको छाना र कचिको टाटीले बारेको पाइएको छ । त्यसै गरी सुन्सरी जिल्लाका विभिन्न पञ्चायतहरूमा हेर्दा उखुको पत्ताको छाना र त्यसैको टाटी समेत पाइएको छ । झापा जिल्लामा भने कतै–कतै खरको छाना देखिएको छ । यिनीहरूको सानो झुपडीमा बढीसेबढी दुइ कोठा पाइएको छ । प्रायः जसो सबैतिर लोग्ने स्वास्नी दुवै प्राणीले बनीबुतो गरी जीविकोपार्जन गर्दा रहेछन् । केटा–केटीका हकमा अलि उमेर पुगेका अर्थात् १०।१२ वर्ष उमेर भएकाहरू पनि पाएसम्म अरूको वस्तुभाउ हेरचाह गरी अलिकति भए पनि सामल खाजा बटुली आपनो परिवारको बोझ हलुङ्गो गर्न समर्थ हुने रहेछन् । रोजगार (काम) को हकमा जनमजुरी ज्याला-दारी नै मुख्य भए पनि यो काम वर्षको ४।४ महीना मात्र राम्ररी पाउने र त्यस पछिका दिनहरू बढी कष्टदायी हुंदो रहेछन् । दैनिक दुइ छाक टार्नु नै सबैभन्दा ठूलो समस्याको रूपमा रहेछ । आइमाई केटाकेटीहरूको अङ्ग राम्ररी ढाक्ने एकसरो वस्त्र पनि राम्रो हुंदो रहेनछ ।

धेरै थोरैको थोरै नै भए पनि मोहीयानीहक रहेछ । अधिकांशको रोजो रोटी नै जनमजुरी मात्र पाइएको छ । कलकारखाना आदिमा श्रमिकका रूपमा काम गर्ने कोही पनि भेट्टाइएनन् । कसै–कसैका घरमा गोरु या रांगा एक हलसम्म मात्र (धेरै थोरैको) पाइयो । यस्ताहरूको चाहिं मोहीयानी पनि रहेछ । यस्ता अल्प व्यक्तिहरूको भने एक दुइ बाखा–बाखी समेत भएको पाइयो । तर कसैले पनि वस्तुभाउबाट आर्थिक लाभ अलिकति भए पनि उठाउन सकेको पाइएन । यी मुसहर जातिहरू जो अध्ययन अन्तर्गत परेका थिए कसैका पनि केटाकेटी स्कूल पठाउने या जाने गरेको पाइएन । हाल कक्षा ५ सम्म निःशुल्क शिक्षाको व्यवस्था भए तापनि पेटमा अन्न र जिउमा वस्त्रको अभावले गर्दा केटा–केटीहरू स्कूल नपठाइने या नजाने गरेको बुझियो ।

यिनीहरूमा पुरुषभन्दा स्त्रीहरू ज्यादं बोल्ने र काम पनि बढी गर्ने गर्दा रहेछन् । पुरुष जातिहरू ज्यादं अल्छी र घरमा एक छाक अन्न पानी हुन्जेलसम्म काम नगर्ने आलस्य मनोवृत्तिका पाइएका छन् । साथै यो जातिमा मादक पदार्थ रक्सी, गाँजाको ज्यादं नराम्रो लत भएको पाइएको छ । बनीबुतो गरेरै ल्याएको भए तापनि धेरै रकम रक्सीमै खर्च गर्ने गरेको पाइएको छ । यसरी ल्याएको रकमबाट आफूखुशी खांदा घरमा आफ्ना केटा–केटी भोकभोकै पर्दा सम्म पनि कुनै चासो समेत नलिने गरेको पाइएको छ ।

यिनीहरूको शीप भनौं या पुख्यौली शीप जे भनौं यिनीहरूका पुरुषवर्ग माटो काट्ने काममा भने शिपालु हुंदा रहेछन् । यिनीहरूले बाल्यावस्थादेखि नै खेतका गराहरूमै व्यतीत गरेका हुनाले २–४ कट्ठा नै भए पनि जमीन पाए

त्यसैबाट जीविकोपार्जनलाई ठूलो मद्दत पुग्ने थियो भन्ने धारणा राख्छन् । स्त्री जातिहरूको हकमा व्यवस्था मिलाइदिन सके ताना–बुनाको काम (शीप सिकाइदिएको खण्डमा) गर्न समेत इच्छुक भएको पाइएको छ । मोरंग जिल्लाको भौडाहा पञ्चायतमा केही मुसहरहरू कबीरपन्थी धर्म मान्ने गरेका रहेछन् । यिनीहरू सुंगुर पालन र कुखुरा पालनसम्बन्धी कुरा सुन्नसम्म पनि रुचाएनन् । तसर्थ अधिकांशको इच्छा भैंसी पाल्न पाए त्यसको दूध बेचबिखन गरी केही रकम आर्थिक अवस्थामा टेवा पुऱ्याउन जुटाउने रहेको छ ।

झांगड जातिको अवस्था

यिनीहरू आफूलाई झांगड भनेको मन पराउँदा रहेनछन् । यिनीहरूलाई धुडियारी भन्नु पर्दोरहेछ । झापा, मोरंग र सुन्सरी जिल्लाका विभिन्न पञ्चायतमा कुनै–कुनै स्थानमा मात्र यिनीहरूको बसोबास पाइएको छ । मुसरहरूको दाँजोमा यिनीहरू बढी मोहीयानीहक भएका पाइए तापनि अधिकांश जनमजुरी नै गरी आफ्नो जीविकोपार्जन व्यतीत गर्दै गरेको पाइएको छ । घरको हकमा मुसहर जातिको जस्तै पराल, उखुको पत्ता, खर आदिको छाना र काँचिको टाटीले बेरिएको, बढीसेबढी दुइ कोठा भएको छाप्रो बसाली बसेका रहेछन् । झापा जिल्लामा भने कतै–कतै ढोड र सन्ठीको बार लगाई बसेका रहेछन् । धेरै थोरै मात्रामा यिनीहरूका केटाकेटीहरू स्कूल पठाउन इच्छुक भए तापनि अधिकांश आर्थिक सङ्कटले गर्दा असमर्थ रहेछन् । यसको कारण सम्बन्धमा सोधिएको एक प्रश्नको उत्तरमा लगाउने लुगा र दुइ छाकको प्रबन्ध नै पुऱ्याउन नसकिएकोले स्कूल पठाउन कर गर्न नसकिने भन्ने जवाफ पाइयो । अर्को एक प्रश्नको उत्तरमा स्कूल जानु सट्टा कसैको वस्तुभाउ हेरिदिए बापत वा खेत बारी, घरमा काम गरिदिए भने कमसेकम काम गरेको दिनमा राम्ररी दुइ छाक खान भेटिन्छ भन्ने दृष्टिकोण पनि पाइएको छ ।

यिनीहरूमध्ये अधिकांशको धारणा अलिकति जमीन पाए आफैं काम गरी आफ्नो हालको दयनीय आर्थिक अवस्थामा अलिकति टेवा पुऱ्याउन सकिन्थ्यो कि भन्ने रहेछ । यो जातिहरूमध्ये जसको अलिकति भए पनि मोहीयानी हक छ उनीहरूले जग्गा धनीकै जग्गामा आफ्नो घर बाँधेको पाइएको छ । कसै कसैले भने ऐलानी जग्गामा समेत घर बाँधी बास बस्ने गरेका रहेछन् । केही थोरैको आफ्नो निजी जग्गा थोरै भए पनि पाइएको छ । यसै गरी थोरैका घर दैलामा थोरै मात्रामा भए पनि वस्तुभाउ भेटियो तर कसैले पनि त्यसबाट आर्थिक लाभ उठाउन सकेको भने पाइएन । कसै–कसैले ५–७ कुखुरा पालेका भए पनि रोग लागी मर्ने भएकाले कुखुरा पाल्न ज्यादै डर मान्ने रहेछन् । बरु पाएसम्म भैंसी पालन गर्न रुचाएको पाइएको छ ।

प्रायः घरैपिच्छे यो जातिहरू माछा मार्ने जाली बनाउँदा रहेछन् । यसै गरी यिनीहरू माछा समेत मार्न शिपालु हुँदा रहेछन् । तसर्थ ताना–बुनाको काम यिनीहरूलाई सिकाई कच्चा पदार्थ उपलब्ध गराइदिन सकेको हकमा जाली, स्वेटर, कपडामा जाली हाल्ने काम चाँडै सिक्न सक्ने रहेछन् भन्ने बुझियो । पहिले–पहिले खजुरको पत्ता, पटेर, केराबाट गुन्द्री बनाउने प्रचलन रहेछ तर हाल कच्चा पदार्थको कमी भएबाट यो कामहरू प्रायः बन्द नै रहेछन् ।

सतार जातिको अवस्था

आर्थिक, सामाजिक दृष्टिले यो जातिहरू अरूको दाँजोमा भिन्नै खालका भेट्टाइएका छन् । यिनीहरूको मुख्य

काम नै माछा मार्ने, शिकार खेल्ने, जङ्गलमा गिट्ठा खोजी खाने रहेछ । अध्ययनमा समावेश गरिएका अरु जातिको तुलनामा यिनीहरु बढी सौखीन पाइएका छन् । यिनीहरुको माछा मार्ने वार्षिक ठूलो उत्सव नै हुँदो रहेछ । आफ्ना वर्गका मानिसलाई एकट्ठा गर्नु परेमा स्याउलो बोकेर प्रचार गरी मानिस एकट्ठा गर्दा रहेछन् । यिनीहरुलाई आदि वासीमा गणना गरिए पनि यिनीहरु भारतको बिहार प्रान्तको दुम्का जिल्लाबाट पुर्खौं–पुस्ता अघि आई बसोबास गर्ने गरेको थाहा भयो । यी जातिहरु झापा जिल्लाको जलथले, हल्दीबारी, गारामुनी र ज्यामिरगढी पञ्चायतहरुमा बढी एकत्रित भएको पाइएको हुँदा अध्ययन कार्यमा झापा जिल्लामा यी सतार जातिलाई केन्द्रबिन्दु बनाइएको थियो ।

यी जातिहरु ज्यादै सोझा पाइएको छ । आफ्नो गाउँ घरमा मात्र पनि के भइराखेको छ, सोको समेत यिनीहरुमा ज्ञात हुँदो रहेनछ । यिनीहरु मुसहर जातिको दाँजोमा बढी काम गर्ने पाइएको छ । यिनीहरुको अवस्था घर तथा खानपिनको प्रबन्ध हेर्दा अरु जातिको सरह नै कठिन भएको पाइयो । घरको बनौट परालको छाना र कचिको टाटीको प्रयोगबाट हुन्छ ।

कोही सतारहरु थोरै भए पनि मोहीयानी खेती गर्ने पेशा भए तापनि धेरैजसोले बनीबुतो नै गरी अर्काको खेतीमा काम गरी, शहर बजारतिर आई जनमजुरी गरी जीविकोपार्जन गर्छन् । श्रीमान् श्रीमती दुवै बरि काम गर्छन् । जसका घरमा १०–१२ वर्ष पुगेका केटाकेटी हुन्छन् उनीहरु पनि आफूले सक्दो बनी-बुतो गर्छन् । यी जातिका केटा–केटीहरु पनि प्रायः नगण्य नै स्कूल जाने गरेको पाइएको छ ।

यी जातिमा भने प्रायः सबैकोमा एक दुइओटै मात्र भए पनि बस्तुभाउ पाल्ने गरेको पाइएको भए तापनि त्यसबाट कसैले पनि आर्थिक लाभ उठाउन सकेको पाइएन । जनावरमा शिकार खेल्ने हुँदा धेरैले कुकुर पाल्दा रहेछन् । जङ्गलमा तीर, भाला लिई झुण्डका झुण्ड भई कुकुरहरु समेत लिई शिकार खेल्न हिड्छन् ।

यिनीहरु पनि बाल्यकालदेखि खेतमा हिंडडुल गर्ने, काम गर्ने गरेकाले अलिकति भए पनि जग्गाको चाहना बढी गरेको पाइएको छ । भैंसी पालन सम्बन्धमा आफ्नो निजी जमीन नभएकाले पराल आदिको व्यवस्था गर्न गाह्रो पर्ने कुरा उल्लेख गर्दै कठिनाई देखाएका छन् । ताना–बुनाको काम सिकाई कच्चा पदार्थ तथा बजारको व्यवस्था मिलाइ-दिएमा स्वेटर, झल्ला, ढाको, गुन्द्री आदि बनाउन खास गरेर घरका महिला वर्गलाई सरीक गराउने इच्छा प्रकट गरेको पाइएको छ । यी जातिमा बढी मर्डी, हस्दा, किस्कू, मुर्मु, सोरेन, टुडू, बेस्रा, हेमरम र बास्के थर पाइयो । यी जातिमा पाइएको मौजूदा शीपमा मुडा बनाउने, ढकी बनाउने र बिर्नाको (घोघे घाँस जस्तै) कुचो बनाउने उल्लेखनीय छ ।

बांतर जातिको अवस्था

यिनीहरु आफूलाई सरदार भनिएको बढी रुचाउँदा रहेछन् । यी जाति दुइ किसिमका पाइएका छन् । जसको समाजमा पानी चल्छ उनीहरुलाई राज बांतर र अर्को थरी जसको पानी चल्दैन, उनीहरु ढोके बांतर भनिन्छ । राज बांतरलाई कतै–कतै धामी पनि भन्ने गरेको पाइएको छ । अघि अघि ढोके बांतरहरुचाहिं राज बांतरकहाँ नोकरी गर्ने हुनाले यिनीहरुको नामाङ्कन ढोके भन्ने भएको धेरैले बताएका छन् । हालसम्म पनि यिनीहरुको घरको अवस्था, समाजमा प्रतिष्ठा, गाउँ घरभन्दा बाहिरको समाजको जानकारी पाएका आधारहरुलाई केलाएर हेर्दा राज बांतरले ढोके बांतरको तुलनामा माथिल्लो स्थान ओगटेको पाइन्छ ।

CamScanner

यिनीहरूको घरको अवस्था पनि झांगड जाति जस्तै सधैं आफ्ना परिवारका सदस्यहरूलाई दुइ छाक टार्न धौ धौ पर्ने कुरा बुझिएको छ। यिनीहरूमध्ये सुनसरी जिल्लाको खनार गा. पं. मा भने बांतरहरू केही सम्पन्न र कसैं कसैंको घरमा खरको (फुसको) छाना र बाँसको ठोकुवा टाटी भएको र त्यसमाथि लिपोत गरेको बेरा समेत पाइयो। यिनीहरूले थोरै मात्रामा भए पनि मोहीयानी पाएका र अर्काको जग्गामा काम गरी जीविकोपार्जन चलाउने भए तापनि अधिकांशको पेशा ज्याला मजुरी नै गर्ने गर्छन्। यिनीहरू पनि वर्षको ४–५ महीना मात्र रोजगार पाउने हुनाले अरू अवधि बढी कठिनताका साथ व्यतीत हुन्छ। परिवारको आर्थिक भारले यिनीहरूका बाल–बालिका पनि स्कूल जानबाट वञ्चित भएका छन्।

शीपको हकमा भने यो जातिमा मुसहर, झांगड र सतारको दाँजोमा बढी शीप क्षमता पाइएको छ। यिनीहरू खास गरेर ढकी, गुन्द्री, पटिया, मुडा, झाडू आदि बनाउन सिपालु छन्। थाकलको पातको पटिया, बिर्नाको (घोघे जस्तै) कुचो बनाउने पटेर, केरा, मोथीको गुन्द्री बनाउने गरेको पाइन्छ। कसैं कसैंले त गुन्द्री, ढकी पनि रङ्गाई बढी आकर्षक बनाई बेच्ने गरेको देखिन्छ। यस शीपबाट उनीहरूले केही नगद आर्जन गर्ने गर्छन्। यसरी तयार पारिएका गुन्द्री, ढकी यिनीहरू हाट बजारको दिन नजीकै शहरमा ल्याई बिक्री गर्ने गर्छन्। तर हाल आएर कच्चा पदार्थको अभावमा यी कार्यहरू त्यति ठूलो मात्रामा गर्न सकेका छैनौं भन्ने गुनासो उनीहरूको छ। थोरै मात्रामा भए पनि काठको काम जस्तै–ओखली बनाउने समेत पाइएको छ।

धेरै बांतरहरूले कुखुरा पाल्ने गरेको पाइयो तर हाल भने रोगले कुखुरा पालनप्रति झुकाउ देखिएन। थोरै बांतरका घर दैलामा वस्तुभाउ देखिए तापनि यसबाट कसैंले पनि खास आर्थिक लाभ उठाउन सकेका रहेनछन्। यिनीहरू मध्ये धेरै थोरैका केटाकेटीहरू स्कूल जाने गरेको पाइए तापनि अधिकांशले उही लुगा र खानाको समस्याले गर्दा स्कूल जाने उमेरका केटाकेटी भए पनि पढाउन नसकेको देखियो। प्रविधि र शीपको अभावमा कल–कारखानामा काम पाउँदैनौं र गर्न सक्दैनौं भन्ने धारणा राख्दा रहेछन्।

यो जातिमा केही मात्रामा भए पनि जमीनको व्यवस्था भए रोजगार पाउनको साथै जीविकोपार्जनमा टेवा पुग्ने थियो भन्ने धारणा छ। यो जातिमा सुंगुर पालनप्रति विशेष चाख छ। खास गरेर यिनीहरूमा रहेको मौजुदा शीप र कच्चा पदार्थ उपलब्ध गराई बजारको समेत उचित व्यवस्था मिलाइदिन सके रोजगारी मिल्नुका साथै यिनीहरूको आर्थिक अवस्थामा ठूलो टेवा मिल्न जाने देखिन्छ। मादक पदार्थको लत यो जातिमा देखिएको छ।

धिमाल जातिको अवस्था

नेपालको पूर्वी तराईमा धेरै अघिदेखि बसोबास गर्दै आएका यी धिमाल जातिहरू आजसम्म पनि आर्थिक अवस्थामा त्यति माथि आउन सकेका छैनन्। यिनीहरूको रूप · रङ्ग भने हिन्द–मङ्गोल प्रजातिका गुण जस्तै देखिन्छन्। अरू माथि उल्लेख गरिएका मुसहर, झांगड, सतार र बांतर जातिको तुलनामा भने यिनीहरूलाई अवश्य अलि राम्रो अवस्थामा पाइएको छ। यिनीहरूको घर पनि अरू माथिका जातिहरूको दाँजोमा राम्रो अवस्थामा

CamScanner

रहेको पाइयो । बहुसंख्यक पुरुषहरूले अबेल कमिज, पाइन्ट, हाफ पाइन्ट, दौरा–सुरुवाल आदि लगाउँछन् । स्त्री जातिहरूले भने छातीदेखि घुँडासम्म आउने, आफूले मुलाद्वारा घरमै आफ्नै तानाद्वारा बुनेको कपडा 'बोना' बेर्ने गर्छन् । बुढाअनुसार बोनाको नाम इटाङ्गी, सागुटी र बाबोना भनिन्छ । गहना लगाउन भने आर्थिक मद्धतले हो वा इच्छा नभएर हो उतिको चाख राखेको पाइएन । कसैं कसैले भने चाँदीका विभिन्न गहना घाँटीमा सिक्कामाला, काँचिमाला, सिकली र हार लगाएको भेटिन्छ ।

धिमालहरूको आफ्नै भाषा, आफ्नै प्रकारको परम्परा, मान्यता र विश्वास हुँदा हुँदै पनि अबेल आफूलाई हिन्दू धर्मावलम्बी नै भन्न बढी मन पराउने गर्छन् भने अर्कोतिर चाहिं मूर्ति पूजा भने नगर्ने गरेको पाइयो । मुख्यतया यिनीहरू दुइ किसिमका देवताहरू पूजा गर्छन्–कुल देवता र ग्राम देवता । यिनीहरूको छोराको उमेर पुगेपछि आफ्नो इच्छाले आफ्नो हाडनाता नपर्ने केटी रोजी बिहाबारी गर्न सक्छन् । यस्तो अवस्थामा सामाजिक र आर्थिक मान्यतालाई खास प्रोत्साहन दिईदैन । यो जातिमा चार किसिमको बिबाह प्रचलित पाइयो– सुपारी बिवाह, जबरजस्ती बिबाह, चोरी बिबाह र मागी बिबाह ।

धिमाल कृषकहरूमा प्रायः सबैको मोहीयानीहक कायम रहेको पाइएको छ । थोरै मात्रामा भए पनि कसैको आफ्नो निजी जग्गा पनि रहेछ । यिनीहरू भने दुःखजिलो गरी वर्षभरि दुइ छाक खान पुन्याउँछन् । अरू जातिका तुलनामा धिमाल केटाकेटी स्कूल जाने गरेको पाइएको छ । तर ५ कक्षामन्दा माथि पुगेपछि पढाइ खर्च पुन्याउन नसको यिनीहरूका केटाकेटीले पढ्न छाड्ने गर्छन् तापनि मोरङ्ग जिल्लाको बेलबारी पञ्चायतमा स्थित माध्यमिक विद्यालयहरूमा १–२ सिट यिनीहरूलाई निःशुल्क रूपमा व्यवस्था गरेको पाइयो । तर यो ज्यादै अपर्याप्त भएकाले यस्ता सिट संख्याहरू सबै निम्न र माध्यमिक विद्यालयहरूमा क्रमशः बढाइदिएमा राम्रो हुने थियो भन्ने कुरा उक्त पञ्चायतका धिमालहरूले बताए ।

यिनीहरू प्रायः जसो घर दैलोमा केही न केही मालताल, गाई, गोरु, बाखा, बाखी, कुखुरा, सुंगुर पाइएका छन् । सुंगुर भने सबैले पाल्ने गरेका छन् । हाल कुखुरामा रोग लागेबाट अब कुखुरा पालनमा चाख नभएको पाइयो । भैंसी भने कसैका घर दैलामा देखिएन । एक प्रश्नको उत्तरमा एक कृषकले भैंसी पाल्न झन्झट हुन्छ भन्ने धारणा रहेको कुरा बताए । सुंगुर पाल्न भने बढी इच्छुक रहेको पाइएको छ ।

यो जातिको घरैपिच्छे लुगा बुन्ने तान पाइएको छ । पेटानी, ओढ्ने, तन्ना, बोना अधिकांश मात्रामा बनाउने गरेको पाइएको छ । आइमाई जाति प्रायः यो काम गर्न जान्ने हुन्छन् । तर तान सानो भएकाले ओढ्ने, तन्ना, बोना आदिमा बीचमा गाँस राख्नुपर्ने चलन रहेछ । यिनीहरूको भनाइअनुसार बजारमा राम्रो उपयुक्त मोल पाउन ज्यादै कठिन परेकाले धेरै थोरै मात्रामा मात्र यसको बेचबिखन गर्न सफल भएका छन् । अधिकांश आफ्नै घर प्रयोगमा लगाइने कुरा बुझियो । झापा जिल्लाको बुधारु गा. पं. का धिमाल जातिहरू सनपाटको राम्रो फल्ला (ओछ्याउने) बनाउने गर्छन् । तर यिनीहरूको पनि मालको बिक्रीसम्बन्धी गुनासो पाइएको छ ।

धिमाल पुरुष जातिहरूमा मादक पदार्थ प्रशस्त मात्रामा सेवन गर्ने बानी पाइएको छ । मादक पदार्थसम्बन्धी एक प्रश्नको उत्तरमा एक धिमाल यसो भन्दछन्– "हजूर नपाउन्जेलसम्म ठिकै छ, भेट्टाएपछि त नलडुन्जेलसम्म चित्त बुझ्दैन ।" हुन पनि हाट बजारको दिन रक्सी खाएर त्यसै बाटामा पसारो परेको अध्ययनको अवधिमा बेलबारी हाटमा प्रशस्त पाइएको हो ।

यो जातिहरूमा पनि अधिकांशको बचत गर्ने बानी भने त्यति पाइएन । रोग बिराम जस्तो कुनै आपत विपत परेमा कसरी काम चलाउने गरेको छ भनी प्रश्न गरिएकोमा गाउँ घरमा साहु महाजनहरूसंग चक्रवृद्धि ब्याज दिई काम चलाउनु बाहेक अरू केही चारा नभएको कुराको जानकारी गराए ।

अलिकति पैसा भएमा क्षणिक मोजमज्जा गर्ने र नहुँदा पेट बाँधी बस्ने बाध्यता र बानी यी उक्त सबै जातिहरूमा पाइएको छ भने यो मनोवृत्ति सबैभन्दा बढी मुसहर र धिमाल जातिमै पाइएको छ ।

अन्त्यमा, यस लेखमा नेपालको पूर्वी तराई क्षेत्रमा युगौंदेखि बसोबास गरिआएका केही आदिवासीको सामान्य परिचय मात्र दिने प्रयास गरिएको छ । नेपालमा मानव तथा समाज शास्त्रको अध्ययनको भर्खरै थालनी भएको यस समयमा यी तथा अनेकौं लुकेर रहेका जनजाति र तिनको सामाजिक, सांस्कृतिक जीवनतिर बढी र शीघ्रातिशीघ्र ध्यान पुऱ्याई प्रकाशमा ल्याउनु अत्यावश्यक भइसकेको छ ।

CamScanner

Nepalese Culture
Vol. IV 1984 (2041)

विष्णुमतीको इन्द्रायणी मन्दिर : एक परिचय

पुण्य नकर्मी*

प्रस्तावना

नेपालमा शाक्त धर्मको इतिहास धेरै पुरानो छ । शाक्त देवीहरूको सम्बन्धमा "वागाम्भृय" सूक्तमा स्वयं वाग्देवीले भनेकी छिन् "मैले नै एकादश रुद्र, वसु, चन्द्र, सूर्य, विश्वदेव आदि देवताहरूलाई धारण गर्दछु । म नै राष्ट्रको सर्वोच्च शक्ति छु । मेरो उपासना जसले गर्छ उसलाई चाहेअनुसार शक्ति प्रदान गर्छु; मैले नै स्वर्ग, अन्तरिक्ष तथा पृथ्वीको धारण गरेकी छु ।" यस्तै शाक्त सम्बन्धमा उल्लेख अरु वेदहरूमा पनि भएको पाउँदछौं । यसबाट वैदिक युगमा शक्तिको ठूलो मर्यादा र लोकप्रियता भएको बुझिन्छ । यस्तै वैदिक युगको 'Vac'; दुर्गा, अम्बा, पछिल्लो वैदिककालका; अपर्ना, शबरी, महाभारत युगका शाक्त देवीको रूपमा मान्न सकिन्छ ।

पूर्व ऐतिहासिक कालको यथार्थ चित्र हामीकहाँ उपलब्ध नभए पनि शक्तिको उपासना विश्व सभ्यताको इतिहासको लागि नौलो होइन । नेपालमा पनि इतिहासकालको उदय हुनासाथ यहाँ शक्ति उपासना अत्यन्त लोकप्रिय भएको देखिन्छ । पाँचौं शताब्दीको मूर्तिकलामा विशिष्ट स्थान राख्ने पलाञ्चोक भगवती र करीब यसै समयका नक्साल तथा शोभाभगवती यसका प्रमाण हुन् । नेपालमा इतिहासको प्रारम्भिक कालदेखि शैव धर्म सम्बन्धमा धेरै पुरातात्विक प्रमाण तथा उल्लेखहरू प्राप्त छन् । यसबाट शक्ति वा शाक्त धर्मको पनि प्रचार भएको स्वतः प्रमाणित हुन्छ किन भने शिव र शक्ति एक अर्काका पूरक हुन् ।

परिचय

विजयेश्वरीको काखमा विष्णुमती नदीको पूर्वी किनारामा प्रसिद्ध शोभाभगवती सामुन्ने इन्द्रायणी देवीको तीन तले मन्दिर अवस्थित छ । नेपाली शैलीका अन्य मन्दिर सरह् काठ र ईटाको प्रयोगबाट बनिएको यो मन्दिर सानो भए पनि कलाकारिताको दृष्टिले निकै आकर्षक छ । दोस्रो, नेपालमा मातृकाहरूका अलग मन्दिरहरू कम छन् । यसैले पनि यसको महत्व बढी छ । यस बाहेक काठमाडौं उपत्यकामा इन्द्रायणीका अलग मन्दिर बंखु र इन्द्रायणी गाउँमा अवस्थित छन् । तिनमा यो विष्णुमती स्थित इन्द्रायणीको मन्दिर नै ठूलो र कलाकारिता पूर्ण पनि छ ।

---

* सहायक प्रा. ललितकला क्याम्पस ।

प्रस्तुत लेखमा यसको सामान्य परिचय दिने प्रयास गरिएको छ । तर पहिले इन्द्रायणी बारे संक्षेपमा चर्चा गरौं ।

इन्द्रायणी

हिन्दू देवताहरूमा इन्द्रको विशिष्ट स्थान छ। इन्द्रलाई देवराज वा स्वर्गका मुख्य देवता मनिन्छ । बारम्बार दैत्यहरूसित सङ्घर्ष गरेर उनीहरूलाई पराजित गरी देवताहरूको सुरक्षा गर्नु इन्द्रको दायित्व हो । शक्ति सर्वत्र व्याप्त छिन् र शक्ति बिना परम महेश्वरले पनि केही गर्न सक्दैनन् र उनी निर्जीव हुन्छन् भन्ने धारणाबाट सबै मुख्य देवताहरूका आ-आफ्ना शक्तिको कल्पना गरिएको हो । यस अनुसार नै देवराज इन्द्रको शक्ति इन्द्रायणीको पनि कल्पना गरिएको हो । इन्द्रको झैं उनको पनि ऐरावत वाहन र हातमा वज्र हुन्छ । यस कुरालाई Sapra-mad bhedagama नामक ग्रन्थमा पनि उल्लेख गरेको छ । मार्कण्डेय पुराणमा उनको चित्रको यस प्रकार वर्णन गरेको छ– उनको स्वामीका झैं हजारौं नेत्र भएकी, ऐरावतमाथि चढेकी, हातमा वज्र लिएकी हुनुपर्छ भनी उल्लेख गरिएको छ । *अंशुमदभेदगममा* उनको चित्र यस प्रकार चित्रण गरेको छ– जस्तो राता त्रिनेत्र भएकी, शिरमा किरिट मुकुट लगाएकी र विभिन्न किसिमको गहनाले सुसज्जित भएकी हुनुपर्छ भनी लेखेका छन् । उनले चार हातमा शक्ति, वज्र, वरद, अभय र एक हातमा ऊण्डा लिएकी हुनुपर्छ । यसको अपेक्षा काठमाडौं विष्णुमती स्थित इन्द्रायणीको आठ हातहरू छन् । यसमा माथि बताए अनुसार विभिन्न आयुधहरू लिएकी छिन् ।

इन्द्रायणी मन्दिर

विष्णुमती स्थित इन्द्रायणीको मन्दिर काठमाडौंको विभिन्न पीठहरूमध्ये एक महत्त्वपूर्ण पीठ हो । यस मन्दिर वा देवीको स्थापना कहिले भयो, यस सम्बन्धमा कुनै ठोस प्रमाण प्राप्त भएको छैन । यस मन्दिरको विषयमा ठ्यासफु र त्यहाँका पुरोहितहरूको भनाइअनुसार परापूर्वकालमा यस राज्यमा धनदेव वा धर्मदेव नाम गरेका एक राजा राज्य गर्दथे । यसै बेला यहाँ ठूलो अनिकाल र अनावृष्टि भएको थियो । राजाचाहिं आफ्नो स्वार्थ मात्र हेर्दथे । यस्तो किसिमको अनिकाल इन्द्रले पनि हेरिरहन सकेनन्, यसउसले इन्द्रको आज्ञा पाई इन्द्रायणी मर्त्यमण्डल आइन् । त्यतिबेला उनी ब्राह्मणीका रूपमा थिइन् । यसपछि उनले सबै जातका घरमा बास मागिन् तर कसैले पनि दिन तयार भएन । यसपछि एक पोडेका घरमा गई बास माग्दा उसले दियो । त्यस दिनदेखि इन्द्रायणी पोडेको घरमा बसिन् । यसैले आजसम्म पनि इन्द्रायणीका 'द्यो पाला' पोडे नै छ र विशेष यी देवीलाई तल्लो जातले मान्ने गर्दछन् । त्यस दिनदेखि इन्द्रायणीले सधैं विष्णुमतीको भचाखुशी भन्ने स्थानमा नित्य स्नान गरी इन्द्रलाई जल चढाई नित्य धर्म गर्न लागिन् र अरूलाई पनि धर्म उपदेश गर्न लागिन् । एवं रितले तिनको साथी संगिनीहरूको संख्या पनि बढ्दै गयो । केही कालपछि पानी पऱ्यो र सहकाल आयो । अब इन्द्रायणीले आफ्ना साथीहरूसँग बिदा मागी फेरी स्वर्ग जानुपऱ्यो भनी विचार गरी सबै साथीहरूलाई भेटी भन्न लागिन्– "साथी हो तिमीहरूलाई के चाहिन्छ माग म वरदान दिन्छु ।" सबैले एक एक वर मागे, सबैलाई तथास्तु भनिदिइन् तर एक जनाले देवी स्वयं मागे, उनले झोक्किएर तथास्तु भनिदिइन् र सबै साथीहरूले उनलाई बीचमा राखी "चाकली पा पा" खेल खेल्न

थाले । यसपछि देवीले आफूलाई साथीहरूले चिनेको थाल पाई त्यहीं नजीकको एउटा रूखमा अन्तरध्यान भइन् । यस दिनदेखि ती मान्छेहरूले त्यही रूखमा पूजा गर्न लागे । पछि उही राजाले यस मन्दिर स्थापना गरे भनी लेखेको छ । तर हाम्रो इतिहासमा धर्मदेव वा धनदेव नाम गरेको मल्ल राजाको उल्लेख पाईंदैन । यही मन्दिरको गुठी चलाउने ठकूहरूले भने यस मन्दिरको स्थापना रत्नेश्वर मल्लले गरेको भन्छन् । यो कुरा केही विश्वसनीय छ किनभने यस मन्दिरको कलाकारिता मल्लकालको जस्तो देखिन्छ र रत्नेश्वर मल्लबाहिं रत्न मल्ल हुन सक्छन् । देवमालामा त्यस मन्दिरको स्थापना एक दिन राजाले स्वप्नमा महालक्ष्मीको आज्ञा पाई गरेको, यसमा तामाको छाना भएको र वि. सं. १९९० सालको भुकम्पले पनि केही नभएको भनी लेखेको छ । यिनलाई विशेष गरेर क्षेत्रपाटी, धोबीचौर, ल्यौह, थहिटी आदिका बासिन्दाले मान्ने गर्दछन् । यो देवीलाई कसैले महालक्ष्मी, कसैले इन्द्रायणी र कसैले मनकामनाको रूपमा पनि पूज्ने गर्दछन् ।

मन्दिरको वर्णन

विष्णुमती स्थित इन्द्रायणीको यो मन्दिर उत्तरतिर फर्केको छ । मन्दिरभित्र पस्नको लागि दुइ ढोकालाई पार गर्नुपर्दछ । ढोका पनि उत्तरतिर फर्केका छन् । इन्द्रायणीको प्रस्तर मूर्ति भुईं तलामा नै अवस्थित छ । देवीको मूर्तिसम्म जान दुइ खुड्किलो भुईंबाट तल ओलिनुपर्दछ । देवस्थलमा इन्द्रायणीका दुइ मूर्तिहरू रहेका छन् । मूल चलोमा अवस्थित रहेको देवीको मूर्ति कालो ढुङ्गामा बनेको छ । यो मूर्ति नयाँ तर मुख खिएको देखिन्छ । यो देवीको बायाँपट्टि अर्को मूर्ति छ । त्यो हेर्दा मल्लाकीन जस्तो देखिन्छ । यसको साथैं देवीका गण देवदेवताहरू छन् । यसको बीचमा नवग्रह मण्डप छ ।

मूल (पूजा गर्ने ठाउँको) मूर्ति करीब डेढ फुट जति अग्लो छ । दक्षिणको भित्तामा सानो मन्दिरको अर्धआकार बनाई त्यसमा यो मूर्ति राखेको छ । यसको छाना प्यागोडा शैलीको छ । यसमा तीन गजुरहरू रहेका छन् । यसमा पनि छत्रावली (Parasol) र नाग छ । यस मूर्तिको आसन सबभन्दा तल कमलको फूल छ । यस माथि सिंगारिएको हात्तीको मूर्ति छ । यसमाथि देवी उभिएकी छन् । देवीले जामा लगाएकी छिन् । उनका आठ हातहरू छन् । दायाँपट्टिको माथिल्लो हातदेखि क्रमशः खड्ग, बज्र र बरद मुद्रा छन् । यस्तै बायाँको माथिदेखि क्रमशः ढाल, घण्टी. छत्र लिएकी र दुइ दायाँ र बायाँ हातले पात्र लिएकी छिन् । शिरमा मुकुट छ । मुखाकृति त्यति राम्रो छैन ।

अर्को इन्द्रायणीको मूर्ति दक्षिणपट्टिको भित्तामा नै छ तर यो देवी मूल देवता राखेको ठाउँको बायाँपट्टि छ । इन्द्रायणीको कमल आसनमाथि हात्ती छ र हात्तीमाथि इन्द्रायणी ध्यान आसनमा बसेकी छिन् । त्यस मूर्तिमा चार हातहरू छन् । माथिल्लो दायाँ हातले बज्र लिएकी र बायाँ हातले छत्र लिएकी त्यस्तै दायाँ र बायाँ हातले पात्र लिएकी छिन् । त्यसमा Parasol, बुट्टेदार जामा, गलामा हार, कानमा एरिङ्ग छ र शिरमा मुकुट छ । इन्द्रायणीका त्रिनेत्र देखिन्छन् । यसमाथि सिंह आकारको गरुड छ ।

इन्द्रायणीका दायाँ बायाँ मकरहरू र तलतिर दायाँ बायाँ गणहरू रहेका छन् । देवीका माथि दुइ चदुवाहरू छन् । त्यसमध्ये एउटा काठको र अर्को धातुको बनेका छन् । काठको चँदुवामा नवदुर्गा कुंदेको छ र धातुको चँदुवामा स्वयं इन्द्रायणीको मूर्ति कुंदेको छ ।

CamScanner

मन्दिरको वास्तुकला

अन्य नेपाली मन्दिरहरू जस्तै इन्द्रायणीको यो मन्दिर पनि काठ र ईंटाहरूले नेपाली शैलीमा बनेको छ। यो मन्दिर तीन तले छ। पहिलो दोस्रो तलाको छाना झिंगटीको छ र अन्तिम तलाको छाना धातुको बनेको छ। यस माथि छत्रसहितको गजुर रहेको छ।

मन्दिरको बनोटलाई हेर्दा अरू मन्दिरको बनोटभन्दा केही फरक देखिन्छ। यसको प्रवेशद्वार उत्तरतिर फर्केको छ। देवीका दर्शनका लागि दुइ खुट्किला जति जमीन सतहबाट तल जानुपर्दछ। यसको पेटिका (Plinth) दुइ खण्ड जस्तो देखिन्छ। दोस्रो Plinth चाहिं बरण्डा जस्तो देखिन्छ। यसमा खम्बाहरू गाडिएको छ। जमीनको Plinth प्रदक्षिणा पथको रूपमा प्रयोग गर्न सकिने खालको छ। मन्दिर चतुष्कोणाकार छ।

प्रवेश द्वार

मुख्य पूजास्थल (Sanctum) पस्न दुइ द्वारहरू बनाइएको छ। यो दुइ द्वार विभिन्न कालमा बनाइएको जस्तो देखिन्छ। पहिलो द्वार धातुको बनेको छ र यो खुल्ला रहन्छ। यो मन्दिर सिंगार्न बनाइएको जस्तो देखिन्छ। ढोका बुट्टेदार बनाइएको छ। दोस्रो प्रवेश द्वार सम्पूर्ण रूपमा काठको छ। यसमा बन्द गर्नका लागि खापा पनि राखेको छ। यसलाई मुख्य द्वारको रूप दिइएको छ। यस बाहेक मन्दिरको पूर्व दक्षिण र पश्चिममा खुल्ला झ्यालको आकार दिइएको छ।

तोरण

पहिलो ढोका सम्पूर्ण धातुको छ र यसको तोरण पनि धातुकै छ। तोरणको मध्य वा केन्द्र भागमा मन्दिर भित्रको जस्तै इन्द्रायणीको स्पष्ट मूर्ति छ। यस तोरणको दायाँ र माथितिर अरू अष्टमातृकाहरू जस्तो महेश्वरी, कौमारी, वैष्णवी, चामुण्डा आदि आदि छन्। दायाँ बायाँ कुनामा अष्टमातृका वा नवदुर्गाहरूका साथमा सधैं रहने गणेश र भैरव छन्। सबभन्दा माथिको भागमा सर्प पक्रिरहेका गरुड र यसभन्दा माथिको भागमा छत्रावली छ जुन हामीले विभिन्न अरू मन्दिरहरूमा पनि पाउँछौं। यसमा रहेको तोरण उग्रचण्डेश्वरी र नवदुर्गाको तोरणभन्दा अति आकर्षक देखिन्छ।

जस्तो माथि भनियो दोस्रो प्रवेश द्वार सम्पूर्ण रूपमा काठको बनेको छ र यसको तोरण पनि काठकै छ। तोरणको बीच भागमा इन्द्रायणीका मूर्ति र यसको दायाँ बायाँ दुइओटा मातृकाको मूर्ति कुँदिएको छ।

मन्दिरलाई थाम्न सबैतिर काठका खम्बाहरू प्रयोगमा ल्याइएको छ। यी खम्बाहरूको माथिल्लो भाग आंशिक रूपमा कुँदिएको छ। यसदेखि माथिल्लो भागमा वरिपरि एकनास सामान्य रूपमा कुँदिएको छ। मन्दिरको पहिलो तलाबाट बाहिर निस्केका दलिन वा 'दलिङ्ग ख्वा'हरूलाई चामुण्डाको अनुहार जस्तो देखिने आकारमा कुँदिएको छ। सम्पूर्ण रूपमा मन्दिरको काष्ठकला उल्लेखनीय मान्न सकिन्छ। विभिन्न तलाको छानालाई थामेर रहेका टुँडालहरू आकर्षक छन्। पहिलो तलामा यस्ता सोह्रओटा टुँडालहरू मन्दिरको चार मोहडामा छन्। चारओटामा शार्दूल

भएका टुंडालहरू मन्दिरको प्रत्येक चार कुनामा रहेका छन् । सबै टुंडालहरूमा सालभञ्जिका कथाको प्रभाव अन्यत्रझैं यहाँ पनि छ । यी टुंडालहरू मातृका वा नवदुर्गाका विभिन्न रूपहरू कुँदिएका छन् । तीनओटै तलाका टुंडालहरूमा पिनै देवीहरू मात्र देखिन्छन् । टुंडालको माथिल्लो भागमा देखिने रूख वा लहराहरूमा यहाँ देखिने विशेषता आकार र बुट्टाको विविधता नै हो । टुंडालको तल्लो खण्डमा प्रायशः सबै टुंडालहरूमा Erotic दृश्यहरू कुँदिएको छ । ती मध्ये सबभन्दा तल्लो तहको टुंडालको तल्लो भागमा एउटा मात्र मूर्ति कुँदिएको छ जुन माथिका Erotic दृश्य जस्तो छैन । तल्लो तलाको टुंडालहरू बीच छानामनि वरिपरी काठका ग्रिल बनाइएको छ । यो पाटनको कुम्भेश्वर मन्दिरको नमूनामा बनाएको जस्तो लाग्छ । माथिल्लो तलामा यस्तो व्यवस्था छैन । तीनओटै तलाको चारैतिर झ्यालहरू राखेको र तिनीहरूमा सामान्य कलात्मकता छ । टुंडाल मनिको भागमा पहिलो तलामा झैं दोस्रो र तेस्रो तलामा पनि Entabulature लाई कुँदेर आकर्षक बनाइएको छ ।

सबभन्दा माथिल्लो तलाको छाना धातुको छ । छानाको चार कुनामा धातुको उड्न लागेको चरा रहेका छन् । यसको गजुरमा सर्वप्रथम घण्टी, त्यसपछि कमालासनमाथि कलश र सबभन्दा माथि छत्रावली हुनाले सम्पूर्ण गजुर सात आठ फीट अग्लो देखिन्छ । बीचको तला वरिपरि वा तल्लो तलामा चार कुनामा धातुका साना साना घण्टीहरू झुण्ड्याइएको छ ।

अब यस छोटो लेखलाई टुङ्ग्याउनु अघि मन्दिरको पूर्वपट्टिको तोरणको उल्लेख गरौं ।

मन्दिरलाई राम्रो र आकर्षक तुल्याउनमा तोरणको महत्त्वपूर्ण भूमिका छ । मन्दिरको पूर्वतिर रहेको यो काठको तोरण उत्तरतिरको प्रवेश द्वार माथिको धातुको तोरणको आकार र नमूनामा नै बनाइएको भए पनि यो तोरण पुरानो छ र आकर्षक देखिन्छ ।

यो मन्दिर खुल्ला आँगनको बीचमा अवस्थित छ । यहाँ वर्षमा विभिन्न अवसरमा मेला लाग्दछ । बालाचतुर्दशीमा यहाँ बालिने आगोको खरानी घरको रक्षार्थ लैजाने, आँगनमा अवस्थित वृक्षलाई रोग हटाउन धागो चढाउने पनि चलन छ । संक्षेपमा शक्तिको उपासनामा आस्था राख्ने हिन्दू–बौद्ध दुवै सम्प्रदायका अनुयायीहरूलाई इन्द्रायणीको यो मन्दिर प्राचीनकालदेखि नै एक महत्त्वपूर्ण स्थल रहिआएको छ ।

Nepalese Culture
Vol. IV 1984 (2041)

Three Medieval Inscriptions from Kathmandu

Sukra Sagar Shrestha*

Three inscriptions discovered from different places are presented herewith. The first inscription [1] is from Imanani Ason Tole and was put on the entrance to the Chowk of Imanani and was quite vulnerable to destruction as it was lying on the path covering a small drainage. The size of the inscription is small and the script used there is medieval. The inscription was taken out from there and deposited in the collection of Department of Archaeology.[2]

The text of the Imanani Inscription-

श्रेयोस्तु सम्वत् ··· (आ) साढ शुधि १३ दा
न पति कोतल खगो भरोस ।। राजा
धिराज परमेश्वरस्य ।। श्री श्री आणं
द शोहृ देवस्य ।। विजय राजे शुभ ।।

The second inscription is from the courtyard of Baghbhairav temple complex in Kirtipur. It was established by a family of Bharos after offering a very nice wooden Toran and some pinacles to the Baghbhairav. The Torana, if washed in scientific procedure, will prove a masterpiece of the Malla wooden craft. The Torana contains the main figure of Bhairav at the middle and Astamatrikas and their consorts around. Eqally magnificent are the figures of the Dragons added to the Torana. The artistic value of the Torana could well be compared with the execution of the famous Chhusyavahal

---

* M. A. final student, NeHCA Instruction Committee, Kirtipur, T. U.

CamScanner

wooden Torana of Kathmandu. Only difference is in subject matter. This Torana is 11 years older than the one of Chhusyavahal, the later being of NS 793. It is kept above the shrine of Hiphadya, where the animals are sacrificed. But the inscription is thrown in the courtyard and not installed properly. The size of the inscribed portion is 20×24 cms. and tiny fiigure of Bhairav is also carved on top of the inscription. The inscription was lying inside the Bhavani Shankar temple within the courtyard when the rubbing of it was taken.

Ashtamatrika and Ashtabhairav Torana Inscription–

१. ॐ नमो ।। श्रीव्याघ्रेश्वराय ।। श्रेयोस्तु सम्वत ७८२
२. फाल्गुणकृष्ण ।। चतुर्दश्यां तिथौ शतभिषनक्षत्र
३. सिद्धिजोगे, बृहस्पतिवासरे श्वकुन्हु गुंदेया गं
४. गाराम भारो प्रमूख नं हाकुदेब भारो, विष्णु रा
५. म भारो, नरसिंह भारो (हरि) राम भारो . . . सि भा
६. रो रामचन्द्र भारो दे . . . भारो (भुला) राम भारो
७. विष्णु भारो, शिवराम भारो, काशिराम भारो, शिव
८. कृष्ण भारो श्वते समूह नं श्री श्री श्री व्याघ्रेश्वर देव
९. स्के मासंपति चतुफल (ध्वजा) दयकं विथिगनस श्री
१०. श्री श्री भंलबस्के काष्ठन तोरणस अष्टभंलव अष्ट
११. मातृका दयकं . . . . . . जज याङ
१२. न सम्पूर्णाहुति याङा जुरो ।। शुभ मंगलो ।।
१३. पुनः . . . . राम भारो
१४. प्रमुख नरसिंह भारो तुलाराम भारो (राके सप)
१५. भारो, (स्याम) देव भारो, जग . . . भारो, हाकुदेव भारो
१६. शिवकृष्ण भारो . . . नाथ भारो श्वगु समु (ह) यत
१७. श्री श्री श्री व्याघ्रेश्वर देवस्के गजुरिया जवखवस
१८. सुवर्ण ध्वज (न) पु दोहोरपा जुरो ।। शुभमस्तु ।।

The third inscription is a copper plate Tamasuk (a bond) explaining the selling of a piece of land by Yog Prakash Malla, the king of Patan to a certain

CS CamScanner

Kayastha Ananda Ram Das[3]. Vishnu Malla is shown here as a witness of the process of selling of land. The area of the land was 20 Ropanis and was sold for 680 Rupees in NS 846 Pousha. The size of the copper plate is $7\frac{1}{2} \times 19\frac{1}{2}$ cms. The Royal Nishana is stamped on top of left corner.

The Text-

१. स्वस्ति ।। श्री माणिग्लाधिपति महाराजाधिराज श्री श्रीं जययोगप्रकाश मल्लदेव

२. प्रभु थाकुलसन महापारवाशित कायष्ठ अनन्तराम दास नाम्ने प्रशादिकृतं

३. ।। त्रिस्थानामप्रदेशे ।। नदो शिमायां पश्चिमत श्रीराजभुम्या उत्तंरत पुब्वंत श्री

४. दामोदर उपाध्यायां दक्षिणत, एतत्क्षेत्र वीशराव पनिकं रोवनीय २० एत

५. त्क्षेत्र यथा नगर कार सूवर्णपूष्य माराधं प्रढौकृत मोहर टंका खुश्लचय

६. ६८० आदायश्वाधिनावतं कंन्यायन क्री विक्रीन प्रशादारपा जुरो, दृष्टसा

७. क्षि श्री विष्णु मल्ल थाकूलस सम्वत ८४६ पौषकृष्ण नवम्यां तित्थौ श्री श्री सतव

८. क चिलावया प्रसात्र वियाजुरो ।। लिखितं सिद्धिसिह ।। शुभं ।। ० ।। शुभं–

Foot—notes

1. The information of the inscription was given by Miss Chiranjivi Prabha, student of 2nd Year in the Department of Nepalese History, Culture and Archaeology of Tribhuvan University (Kirtipur Campus) and was deciphered by Shankar Man Rajvamshi. Therefore special thanks go to both of them.
2. After the information had been received by us, our group (Mukunda Raj Aryal, Govind Tandon and the author) went there on 22nd day of Jestha 2040 B.S. and took rubbing copies and later the inscription was handed over to the Department of Archaeolgy, HMG. It is at present in collection of the said Department.
3. The inscription is reproduced here with the kind permission of Mr. Gopal Amatya, Ex-Pradhan Pancha of Bagh Bhairav Panchayat of Kirtipur. The inscription is in possession of him. The author is grateful to him for the permisson and therefore special thank goes to him.

CamScanner